

Univerzita Karlova v Praze
Katolická teologická fakulta

Bakalářská práce

**Liturgické znamení pozdravení pokoje, jeho historie, současná podoba
a pochopení mezi účastníky bohoslužeb v Praze**

Ing. Marie Zemková

Vedoucí práce: ThLic. Jan Kotas

červen 2009

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně a v seznamu literatury a pramenů uvedla veškeré informační zdroje, které jsem použila.

V Praze dne 30.6.2009

.....

Poděkování

Děkuji ThLic. Janu Kotasovi za cenné poznámky a odborné konzultace, které mi pro účely bakalářské práce poskytl.

V Praze dne 30.6.2009

Ing. Marie Zemková

Obsah

Úvod	6
1. Pozdravení pokoje (svaté políbení) v biblických pramenech a pramenech křesťanské tradice	7
<i>1.1 Biblické prameny pozdravu pokoje.....</i>	<i>7</i>
1.1.1 Pokoj ve Starém zákoně	7
1.1.2 Pokoj v novozákonním pojetí	8
<i>1.2 Židovské kořeny pozdravu pokoje.....</i>	<i>10</i>
<i>1.3 Výběr z pramenů křesťanské tradice .....</i>	<i>11</i>
1.3.1. Didaché.....	11
1.3.2 Justin, Apologie.....	12
1.3.3 Apoštolská tradice	13
1.3.4 Tertulián.....	13
1.3.5 Liturgie podle sv. Cyrila Jeruzalémského	14
1.3.6 Apoštolské konstituce.....	15
1.3.7 Svědectví svatého Augustina.....	16
1.3.8 Basilikální římská liturgie	16
1.3.9 Starogalská liturgie.....	17
1.3.10 Liturgie hispánská.....	17
1.3.11 Ambrosiánská liturgie.....	18
1.3.12 Liturgie sv. Jana Zlatoústého.....	18
1.3.13 Středověká římská liturgie.....	20
1.3.14 Shrnutí historického vývoje na základě pramenů křesťanské tradice	21
2. Pozdravení pokoje (svaté políbení) v současných liturgických knihách a církevních dokumentech a současná teologická diskuse - výběr.....	22
2.1 Pozdravení pokoje v současných liturgických knihách a církevních dokumentech... 22	
2.1.1 Misály vycházející z reformy Pavla VI.	22
2.1.2 Všeobecné pokyny k římskému misálu	23

2.1.3 Instrukce Redemptionis Sacramentum.....	24
2.1.4 Směrnice místní církve	25
2.1.5 Sacramentum Caritatis.....	25
2.2 Výběr ze současné teologické diskuse o pozdravu pokoje	26
2.2.1 Romano Guardini	26
2.2.2 Návrh liturgie Bonaventury Bouše.....	28
2.2.3 Josef kardinál Ratzinger	29
2.2.4 Robert F. Taft	30
2.2.5 Klemens Richter	31
2.2.6 Paul de Clerck	32
2.2.7 Příručky liturgické vědy (liturgické manuály).....	33
3. Pilotní průzkum mezi účastníky bohoslužeb v Praze.....	35
3.1 Popis a zdůvodnění dotazníku.....	35
3.2 Očekávaný výsledek dotazníkového průzkumu.....	36
3.3 Charakteristika respondentů	37
3.4 Interpretace odpovědí.....	40
3.4.1 Interpretace odpovědí na dotazníkovou otázku číslo 1	40
3.4.2 Interpretace odpovědí na dotazníkovou otázku číslo 2	41
3.4.3 Interpretace odpovědí na dotazníkovou otázku číslo 3	42
3.4.4 Interpretace odpovědí na dotazníkovou otázku číslo 4	43
3.4.5 Interpretace odpovědí na dotazníkovou otázku číslo 5	44
3.4.6 Interpretace odpovědí na dotazníkovou otázku číslo 6	45
3.4.7 Shrnutí pilotního průzkumu mezi účastníky bohoslužeb	46
Závěr	47
Použitá literatura	49

Úvod

Tato bakalářská práce se zaměřuje poměrně úzce na jedno liturgické znamení, kterým je pozdrav pokoje. Jejím cílem je analyzovat a porovnat různá chápání tohoto znamení tak, jak se vyskytovala v křesťanské liturgii od jejího počátku do dnešních dnů včetně pokusu mapovat názory účastníků bohoslužeb.

V prvním oddíle prezentuje práce z dostupných pramenů a literatury různá chápání tohoto gesta. Při výběru z pramenů o pozdravení, resp. políbení pokoje začíná práce u pramenů biblických, kde nacházíme historicky první zmínky. Z mnoha pramenů křesťanské tradice k uvedenému tématu vybírá práce ty, které je možné použít jako ukázkou různého chápání tohoto znamení.

Ve druhé části práce pokračuje pohledem do liturgických knih v současnosti platných v římské liturgii a oficiálních dokumentů církve, které podrobněji upravují používání tohoto gesta v liturgii a vysvětlují jeho význam. Poslední část tohoto oddílu se zaměřuje na teoretický stav pochopení pozdravu pokoje pohledem na různé názory teologů a nechává zaznívat i jejich kritickým hlasům.

Část třetí bychom mohli nazvat experimentální. V pilotním výzkumu zjišťuje, jaké je chápání tohoto symbolu mezi současnými účastníky bohoslužeb v Praze. Závěr práce obsahuje shrnutí obou základních částí práce a výsledků srovnání, která z nich vyplynula, a pokouší se k nim formulovat vlastní stanovisko.

Téma pozdravení pokoje je nyní předmětem diskuze v církvi a to na základě podnětu Svatého otce. Kongregace pro bohoslužbu a svátosti shromažďuje názory jednotlivých biskupů k možnému přesunutí tohoto znamení v rámci mešního řádu římskokatolické církve. Tato diskuze proběhla také na půdě České biskupské konference. Tato práce může napovědět, proč byl podnět k diskuzi dán.

Motivací k této práci byla zmíněná aktuálnost tohoto tématu vyplývající z nastolené diskuze, která zároveň vybízí k pohledu do historie a současnosti chápání tohoto starobylého liturgického znamení. Otázka, která se nabízí je, zda ze zkoumaných zjištění a chápání tohoto gesta vyplyne či nevyplyne potřeba přesunutí tohoto znamení v rámci současné římské liturgie.

1. Pozdravení pokoje (svaté políbení) v biblických pramenech a pramenech křesťanské tradice

Tato první kapitola prezentuje biblické prameny a prameny raně křesťanské tradice a jejich různá chápání pozdravu pokoje. Při výběru z biblických pramenů si nejprve v krátkosti všímá významu slova „pokoj“, jak jej chápe Bible, potom vybírá ty úryvky z Písma, kde jsou zmínky přímo o pozdravu pokoje. Vybrané úryvky z Písma mají vliv na chápání pozdravení pokoje a jeho časové umístění během liturgie, proto je na začátek práce umístěn tento krátký výběr biblických citátů. Druhý oddíl se snaží zjistit, zda by pozdrav pokoje mohl mít nějaké židovské kořeny. Třetí oddíl si všímá chápání pozdravu pokoje, jak je zachyceno v pramenech raně křesťanské tradice.

1.1 *Biblické prameny pozdravu pokoje*

1.1.1 Pokoj ve Starém zákoně

Samotné slovo „pokoj“, původně hebrejsky שלום, šalom, se vyskytuje na více místech Starého zákona. Znamená nejen klid a mír, ale jde také o dar spásy, je cílem smlouvy. Pozdrav pokoje se používá zároveň jako požehnání, odpočinek, sláva, bohatství, spása, život.¹

Pokoj je darem od Boha a od něj je nutno jej očekávat:

„Hospodin uštedří svému lidu sílu, Hospodin dá požehnání a pokoj svému lidu.“ (Žl 29,11)²

U starozákonních proroků je mír darem a k jeho získání je nezbytné odstranit hřích. Spory okolo daru pokoje patří k základům činnosti proroků. Eschatologický mír se

---

¹ srov. LÉON-DUFOUR Xaver: Slovník biblické teologie. Řím: Velehrad – Křesťanská akademie, 1991, str. 337-338.

² Žalmy, český katolický překlad. Z hebrejštiny přeložil a poznámkami opatřil ThDr. Václav Bogner, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2009.

vymaňuje z pozemských omezení i od následků hříchu. Hrozivé výroky proroků většinou končí jeho příslibem. Izaiáš sní o „knížeti pokoje“ (Iz 9,5)³, který zjedná pokoj, neboť

„On sám bude pokojem.“ (Mich 5,4)⁴

Pokoj ve Starém zákoně je původně chápán jako pozemsky pojaté štěstí, v důsledku svého nebeského zdroje se zduchovňuje a obrací se k nadpřirozenu.⁵

1.1.2 Pokoj v novozákonním pojetí

V podobném směru jako starozákonní proroci pokračuje i Nový zákon. Pokoj je předmětem naděje dokud Pán znovu nepřijde v poslední den. Pokoj, ohlášený v Ježíši Kristu, se totiž zjevuje jako pokoj pro všechny, podobně jako je Kristus Pánem všech.⁶

Apoštol Pavel obvykle připojuje přání pokoje ke svým dopisům. Ukazuje tím na původ a stálost pokoje, o kterém mluví. Jde mu v první řadě o jeho spojení s vykoupením.

„Milost vám a pokoj od Boha, našeho Otce, a od Pána Ježíše Krista.“ (1 Kor 1,3)⁷

V Pavlových listech je zmiňováno samotné znamení pozdravu pokoje, které je nazýváno svatým políbením, popřípadě políbením lásky (řec. *filema hagión*, lat. *osculum pacis*) a je tak prvním dokladem o používání tohoto znamení:

„Pozdravujte se navzájem svatým políbením. Pozdravují vás všechny Kristovy církevní obce.“
Řím 16,16

„Pozdravují vás všichni bratři. Pozdravujte se navzájem svatým políbením. Zde je můj pozdrav, vlastní rukou Pavlovou.“ 1 Kor 16,20-21

---

³ DENNÍ MODLITBA CÍRKVE, třetí vydání, které připravil Sekretariát České liturgické komise v Praze. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1999, str. 185.

⁴ DENNÍ MODLITBA CÍRKVE. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1999, str. 61.

⁵ srov. LÉON-DUFOUR Xaver: Slovník biblické teologie. Řím: Velehrad – Křesťanská akademie, 1991, str. 338.

⁶ srov. LÉON-DUFOUR Xaver: Slovník biblické teologie. Řím: Velehrad – Křesťanská akademie, 1991, str. 339.

⁷ NOVÝ ZÁKON, text užívaný v českých liturgických knihách přeložený z řečtiny. Praha: Sekretariát České liturgické komise, 1989.

„Nakonec, bratři: žijte radostně, zdokonalujte se, buďte přístupní napomínání, buďte svorní, žijte v pokoji, a Bůh dárce lásky a pokoje bude s vámi. Pozdravujte se navzájem svatým políbením.“ 2 Kor 13,11

„Svatým políbením pozdravte všechny bratry.“ 1 Sol 5,26⁸

O políbení pokoje se mluví také v listu Petrově:

„Pozdravte se vespolek políbením lásky. Pokoj všem vám, kteří jste spojeni v Kristu.“ (1 Petr 5,14)⁹

V synoptických evangeliích je dar pokoje eschatologickým darem, který mají učedníci udělovat nebo odpírat. Učedníci vyslaní hlásat evangelium nabízejí pozdravením pokoje spásu městům a lidem v nich.

„Když někde vejdete do domu, napřed řekněte: 'Pokoj tomuto domu!' Bude-li tam člověk hodný pokoje, spočine na něm váš pokoj, jinak se vrátí k vám.“ (Mt 10,12-13, podobně Lk 10,5-6)¹⁰

Také v Janově evangeliu je pokoj darem, jehož pramenem je přítomnost Ježíšova podobně jako ve Starém zákoně přítomnost Boha. Pozdrav *Pokoj vám* poukazuje na velikonoční zjevení Vzkříšeného Krista. Tento pokoj už není důsledkem jeho pozemské přítomnosti, ale jeho vítězství nad světem a smrtí. Do společenství učedníků přichází Ježíš se slovy:

„Pokoj vám.“ Jan 20,21, popř. Jan 20,26

„Pokoj vám zanechávám, svůj pokoj vám dávám; ne jako dává svět, já vám dávám. Ať se vaše srdce nechvěje a neděsí!“ Jan 14,27¹¹

Pro uplatňování pozdravení pokoje při liturgii má pro mnoho liturgických tradic velký význam Ježíšova výzva v horském kázání ke smíření:

---

⁸ NOVÝ ZÁKON, text užívaný v českých liturgických knihách přeložený z řečtiny. Praha: Sekretariát České liturgické komise, 1989.

⁹ NOVÝ ZÁKON, text užívaný v českých liturgických knihách přeložený z řečtiny. Praha: Sekretariát České liturgické komise, 1989.

¹⁰ NOVÝ ZÁKON, text užívaný v českých liturgických knihách přeložený z řečtiny. Praha: Sekretariát České liturgické komise, 1989.

¹¹ NOVÝ ZÁKON, text užívaný v českých liturgických knihách přeložený z řečtiny. Praha: Sekretariát České liturgické komise, 1989.

„Přinášíš-li tedy svůj dar k oltáři a tam se vzpomeneš, že tvůj bratr má něco proti tobě, nech tam svůj dar před oltářem a jdi se napřed smířit se svým bratrem, teprve potom přijď a obětuj svůj dar.“ (Mt 5,23-24)¹²

V Novém zákoně je pokoj výsledkem Ježíšovy oběti, pramenem pokoje je Ježíšova přítomnost¹³. Pavlovy listy jsou prvním dokladem používání znamení políbení pokoje v raně křesťanských církevních obcích.

1.2 Židovské kořeny pozdravu pokoje

Křesťanská liturgie má mimo jiné také své kořeny v synagogální bohoslužbě židovské a domácí židovské bohoslužbě. Je otázka, zda i pozdravení pokoje má v sobě obsaženo něco z těchto kořenů. Tyto kořeny bychom mohli nalézt v židovském požehnání (beraká), které je zároveň modlitbou za pokoj, mír. Tato modlitba je součástí modlitby osmnácti požehnání *Tefillah* (*Šemoneh 'esreh*), která se říká v synagóze pětkrát denně. Osmnáctá modlitba *Tefilly* se nazývá požehnání *Birkat ha-šalom* (požehnání za pokoj), protože se jím od Boha vyprošuje hojnost a blahobyt.¹⁴ Má toto znění:

„Uděl pokoj Izraeli, svému lidu, a svému městu, které je tvým dědictvím: požehnej nás všechny dohromady jako jedno společenství. Požehnaný jsi, Hospodine, jenž jsi tvůrcem pokojem.“¹⁵

Modlitba o pokoj je kromě synagogální bohoslužby také součástí domácí židovské modlitby. V modlitbě *Birkat ha-mazon*, před níž se při židovské pesachové večeři nalévá třetí pohár, se téma pokoje objevuje na několika místech:

---

¹² NOVÝ ZÁKON, text užívaný v českých liturgických knihách přeložený z řečtiny. Praha: Sekretariát České liturgické komise, 1989.

¹³ srov. LÉON-DUFOUR Xaver: Slovník biblické teologie. Řím: Velehrad – Křesťanská akademie, 1991, str. 339.

¹⁴ srov. DI SANTE Carmine, Židovská modlitba, k počátkům křesťanské liturgie, v edici Oikúmené, Praha: Oikoymenh, 1995, str. 104.

¹⁵ volný překlad na základě: SEGNO DI UNITÀ, le piu antiche eucharistie delle chiese. Magnano: Edizioni Qiqajon 1996, str. 145-150.

„Bože náš a Bože našich otců, kéž k Tobě vystoupí, dojde a dospěje připomínka veškerého Tvého lidu domu Jisra'ele – k záchraně, k dobru, k milosti a k lásce, k slitování, k životu a k míru – v tento den svátku nekvašených chlebů. Vzpomeň nás v tento den, Hospodine, Bože náš, k dobrému, a urči nás k požehnání a spas nás k životu!“¹⁶

„Na výsostech pak ať se o nich (našich otcích) i o nás šíří chvála a ať se stane vkladem pokoje, abychom nesli požehnání, seslané Hospodinem, a dobročinnost od Boha naší spásy a nelezli přízeň a dobrou vůli u Boha i u lidí.“¹⁷

„Dej Hospodin moc svému lidu, mírem požehnej Hospodin svůj lid.“¹⁸

Pozdravení pokoje tak, jak jej známe z křesťanské liturgie se v židovské liturgii nevyskytuje. Téma daru pokoje je však silně zastoupeno v židovských modlitbách za požehnání a v poděkováních, které je spjato s vyslyšením modlitby a darem pokoje.

1.3 Výběr z pramenů křesťanské tradice

Tento oddíl vybírá ty z pramenů křesťanské tradice, které se zmiňují o pozdravu pokoje jako součásti křesťanské liturgie. Cílem je vybrat a srovnat pouze ty, ve kterých je zmínka o tom, že pozdrav pokoje byl součástí křesťanské liturgie a ve které její části se konal. Porovnává se zde, zda se časové umístění pozdravu pokoje lišilo z hlediska chápání tohoto liturgického znamení. Protože křesťanské liturgie měly ještě často poměrně odlišnou strukturu od té, jak ji známe dnes, je u těch pramenů, kde to bylo popsáno, ve stručnosti zařazena struktura příslušné liturgie. V rámci struktury příslušné liturgie je naznačeno, kdy se konalo pozdravení pokoje.

1.3.1. Didaché

Starokřesťanský spis známý jako Didaché, Učení Pána hlásané národům dvanácti apoštolů, je spis jehož vznik je datovaný do poloviny druhého století.¹⁹

Tento spis nabádá ve 14. kapitole ke smíření před slavením eucharistie:

---

¹⁶ NOVÁ PRAŽSKÁ PESACHOVÁ HAGADA, překlad Efraim K. Sidon. Praha: Sefer 1996, str. 70-73.

¹⁷ NOVÁ PRAŽSKÁ PESACHOVÁ HAGADA, překlad Efraim K. Sidon. Praha: Sefer 1996, str. 74-75.

¹⁸ tamtéž, str. 75.

¹⁹ srov. SPISY APOŠTOLSKÝCH OTCŮ, přeložili: L.Varel, D.Drápal, J.Sokol. Praha: Kalich, 2004, str. 14.

„V neděli – den Páně – se shromážděte, lámejte chléb, vzdávejte díky a vyznávejte hříchy, aby vaše oběť byla čistá. Nechť k vám nechodí nikdo, kdo má potíže se svým bližním, dokud se neusmíří, aby vaše oběť nemohla být znesvěcena.“²⁰

V raných křesťanských liturgiích najdeme návaznosti na výzvu evangelia ke smíření před přinášením obětních darů k eucharistii. Ještě se zde neobjevuje popis znamení pozdravu pokoje.

1.3.2 Justin, Apologie

Prvokřesťanský mučedník Justin, který žil v letech cca 100 – 165, popisuje ve své první Apologii průběh křesťanského shromáždění. V kapitole 65 a 67 o udělování svátostí a o každotýdenní bohoslužbě křesťanů popisuje průběh křesťanské liturgie takto:

„O dni zvaném neděle se shromáždí všichni, kdo žijí ve městech nebo na venkově na jedno místo, jsou čteny paměti apoštolů a spisy proroků, pokud to čas dovolí. Když lektor přestane, předsedající vybízí k napodobování těchto dobrých věcí. Potom všichni vstaneme a společně se modlíme. Když dokončíme modlitby (přímluvné), zdravíme se vzájemně políbením. Potom jsou předsedajícímu přinášeny chléb a víno smíšené s vodou. On je převezme a pronáší modlitby a díkyvdání Otci skrze Syna a Ducha svatého. Když skončí modlitby a díkyvdání, přítomní lidé vyjádří souhlas pronesením Amen. Jáhni poté rozdávají přítomným části chleba a vína.“²¹

Struktura křesťanské bohoslužby je dle Justina tato:

1. Čtení.
2. Kázání.
3. Přímluvné modlitby.
4. Políbení pokoje.
5. Předložení chleba a vína.
6. Díkyvdání.
7. Rozdělení a přijímání.

²⁰ SPISY APOŠTOLSKÝCH OTCŮ, přeložili: L.Varcl, D.Drápal, J.Sokol. Praha: Kalich, 2004, str. 22.

²¹ překlad převzat z knihy KUNETKA FR.: Eucharistie v křesťanské antice. Olomouc: Vydavatelství ÚP, 2004, str. 163-165.

U Justina už nacházíme zmínku o konání políbení pokoje během nedělní bohoslužby křesťanů. Křesťané se jím zdraví na závěr přímluvných modliteb před obětováním.

1.3.3 Apoštolská tradice

Spis nazývaný *Traditio apostolica* (Apoštolská tradice) patří mezi jedny z prvních pokusů o úpravy a uspořádání života církevní obce. Zachycuje život církve kolem roku 300. Jeho autorství bývalo připisováno Hippolytu Římskému.

V 18. kapitole dává tento konkrétní návod o polibku pokoje:

„Když (katechumeni) skončí modlitbu, neudělují si polibek pokoje. Jejich polibek není ještě posvěcený. Věřící se navzájem pozdraví – muži s muži, ženy s ženami. Muži nebudou zdravit ženy.“²²

V kapitole 21 je popsán průběh (křestní) liturgie:

„Po modlitbě se udělí políbení pokoje. Jáhni přinesou biskupovi obětní dary a ten vzdává díky nad chlebem, který je znamením Těla Kristova. Také vzdává díky nad kalichem smíšeného vína s vodou, který je podobenstvím krve, která byla vylita za všechny, kteří v něj uvěřili. Podobně vzdává díky nad směsí mléka a medu k naplnění slibu, který dal předkům, když jim přislíbil zemi oplývající mlékem a medem.“²³

Polibek pokoje předchází tedy stejně jako u Justina přinášení darů a odděluje bohoslužbu slova od bohoslužby oběti.

1.3.4 Tertulián

---

²² HIPPOLYT Římský: Apoštolská tradice. Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2000.

²³ HIPPOLYT Římský: Apoštolská tradice, Refugium, 2000.

Políbení pokoje na závěr modliteb se zdá být rozšířeným křesťanským zvykem v době raného křesťanství. Tertulián, který žil v letech 160 – 220, píše o pozdravení pokoje v kapitole 18 svého díla o morálce, která se týká políbení pokoje:

„Která modlitba je úplná bez svatého políbení?“²⁴

Políbení pokoje je podle Tertuliána „pečetí modlitby“²⁵ po modlitbě učiněné s bratřími.

To je podobné chápání jako u Justina a v Apoštolských tradicích.

1.3.5 Liturgie podle sv. Cyrila Jeruzalémského

Ve své páté mystagogické katechezi, která následuje po teologickém výkladu křtu, pomazání a eucharistie, popisuje sv. Cyril postup liturgie. Pátá mystagogická katecheze je svědectvím o liturgii, jak se konala ve 4. století v Jeruzalémě.

Po křestní liturgii a přípravě darů následuje:

1. Mytí rukou knězi a presbyterům stojícím okolo oltáře.
2. Pozdravení pokoje na výzvu diákona.
3. Anafora.

O políbení pokoje říká sv. Cyril ve své páté mystagogické katechezi toto:

„Potom volá diákon: ‘Vzájemně se přijměte a vzájemně se pozdravujte.’ Nechápej to tak, že je to běžné políbení jako na tržišti od obyčejných přátel. To není takové políbení, ale to políbení spojuje navzájem duše a zasubuje je se zapomněním na veškeré zlo. Políbení je tak znamením spojení duší a zapuzením vzpomínek na veškeré zlo. Proto Kristus řekl: ‘Přinášíš-li tedy svůj dar k oltáři a tam si vzpomeneš, že tvůj bratr má něco proti tobě, nech svůj dar tam před oltářem a jdi se napřed smířit se svým bratrem, teprve potom přijď a obětuj svůj dar.’ Políbení je tedy smíření a proto svatým, jak někde blažený Pavel zvolal řka: ‘Pozdravujte se navzájem svatým políbením’ a Petr, ‘Pozdravte se navzájem políbením lásky.’“²⁶

---

²⁴ ROBERTS Alexander, DONALDSON James: Ante-Nicene Fathers, volume IV, Peabody, Massachusetts: Hendrickson, 1995.

²⁵ ROBERTS Alexander, DONALDSON James: Ante-Nicene Fathers, volume IV, Peabody, Massachusetts: Hendrickson, 1995.

²⁶ SV. CYRIL JERUZALÉMSKÝ: Mystagogické katechese, Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 1997.

Políbení pokoje je spojováno s výzvou ke smíření před obětování darů k eucharistii.

1.3.6 Apoštolské konstituce

Apoštolské konstituce, sbírka osmi knih pocházející z konce 4.století, pojednává o raně křesťanské kázni, bohoslužbě a učení. Byly sestaveny proto, aby sloužily jako příručka směrnic pro klérus a do určité míry i pro laiky.

Místo pro pozdravení pokoje je v bohoslužbě popisované tímto spisem při přípravě k oběti. V osmé knize se popisuje uspořádání liturgie takto:

1. Čtení ze Zákona a z proroků.
2. Zpěv žalmu.
3. Čtení ze Skutků apoštolů a z epištoly.
4. Evangelium předčítané jáhnem nebo presbyterem.
5. Kázání.
6. Propouštěcí rity – propuštění katechumenů a kajících.
7. Modlitby prosebné.
8. Děkuvzdání a políbení pokoje.
9. Anafora.
10. Modlitba Páně.
11. Přijímání.²⁷

Apoštolské konstituce popisují průběh pozdravení pokoje:

„Na výzvu jáhna ‘pozdravte se vzájemně svatým políbením’ se klérus pozdraví s biskupem, laičtí muži pozdraví muže, ženy se pozdraví se ženami, děti stojí u čtecího pultu a dohlíží na ně jáhen.²⁸“

Apoštolské konstituce dokládají, že v tradici křesťanských obcí poapoštolské doby mělo políbení pokoje své místo během liturgie. Toto místo bylo před začátkem eucharistické modlitby.

---

²⁷ srov. Ante – Nicene Fathers, volume VII, Peabody, Massachusetts: Hendrickson, 1995.

²⁸ Ante – Nicene Fathers, volume VII, Peabody, Massachusetts: Hendrickson, 1995.

1.3.7 Svědectví svatého Augustina

Svatý Augustin podává svědectví o liturgii v církevních obcích severní Afriky v pátém století. Augustin se narodil v Thagaste v severní Africe, patří mezi nejvýznamnější církevní otce. V roce 396 se stal biskupem v městě Hippo.²⁹

Dle svědectví svatého Augustina následuje obřad pozdravení pokoje po modlitbě Otče náš:³⁰

„Ecce ubi esta peracta sanctificatio dicimus orationem dominicam, quam accepistis et reddidistis. Post ipsam dicitur, Pax vobiscum: et osculantur se Christiani in osculo sancto.“³¹

V severoafrické liturgii stojí pozdrav pokoje už záhy na konci eucharistické modlitby. Stejně tak i v liturgii římské.

1.3.8 Basilikální římská liturgie

Základem mešního řádu římské liturgie je Ordo Romanus Primus pocházející ze šestého století. Zachycuje liturgickou praxi v období čtvrtého až šestého století.

Basilikální liturgie římská ve stoletích čtvrtém až šestém začíná mši litaniemi a orací, následuje čtení epištoly, Graduale a Aleluja nebo Traktus mezi čteními, Evangelium a výzva k pokoji.³² Po modlitbě nad dary, Prefaci, Sanktus a mešním kánonu následuje pozdrav pokoje po Otčenáši („Pax post Pater noster“³³).

Pozdravení pokoje je součástí přípravy na přijímání, předchází lámání chleba.

Výzvu k pokoji pronáší arcidiákon slovy:

„Pax domini sit semper vobiscum.“³⁴

---

²⁹ srov. ENCYKLOPEDIJE NÁBOŽENSTVÍ, z německého originálu přeložil dr. Vojtěch Pola. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1997.

³⁰ srov. RAFFA Vincenzo: Liturgia Eucaristica. Roma: Edizioni Liturgiche, 2003, str. 532.

³¹ S. AURELIUS AUGUSTINUS in PATROLOGIAE LATINAE, Tomus 38-39, Sermo CCXXVII.

³² srov. SCHMIDT Hermano A.P., S.J.: Introductio in Liturgiam Occidentalem, Řím: Herder, 1965, str. 352, 353.

³³ SCHMIDT Hermano A.P., S.J.: Introductio in Liturgiam Occidentalem, Řím: Herder, 1965, str. 352, 353.

³⁴ ANDRIEN M.: Les Ordines Romani du Haut Moyen Age II. Les Textes (Ordines I – XIII). Louvain: Université Catholique, 1948, str. 98.

Arcidiákon dává pokoj nejdříve biskupovi, potom ostatním svěceným osobám a stejně tak lidu. Po pozdravu pokoje následuje lámání chleba.

Svědectví o konání obřadu pozdravení pokoje po eucharistické modlitbě podává také papež Inocenc I. ve svém dopise Decentiovi. Tuto praxi ospravedlňuje tím, že tento ritus představuje vyjádření souhlasu lidu s tajemstvími slavenými při eucharistii. Liturgický manuál Anscara Chupungca vysvětluje tuto změnu zvykem zvaným *fermentum*. *Fermentum* je část eucharistického chleba proměněného papežem, které bylo přineseno a umístěno do kalicha. To představovalo vyjádření společenství s papežem. Pak následovalo políbení pokoje.³⁵

Ve srovnání s liturgiemi popsány v předchozích oddílech se pozdrav pokoje začíná v některých liturgiích století čtvrtého objevovat nikoli v první části mše v souvislosti s výzvou ke smíření, ale až v obřadech závěrečných před Communiem.

1.3.9 Starogalská liturgie

Ve stoletích následujících po století šestém se v církvi na západě zformovala tzv. liturgie starogalská³⁶. Ta začíná podobně jako liturgie na východě, proskomidíí v samostatné místnosti, kam věřící přinesli své dary. Po úvodních obřadech, bohoslužbě slova se třemi čteními, homílií a propuštění katechumenů následuje průvod darů, čtení diptychů a pozdravení pokoje. Po pozdravení pokoje pokračuje orace, eucharistická modlitba, lámání chleba, Otče náš, modlitba požehnání nad lidem, po které nepřijímající odcházejí, přijímání kléru a věřících pod oběma způsoby, předsednická modlitba a propuštění diákonem.

V této liturgii je tedy pozdravení umístěno zhruba do poloviny mše, následuje po průvodu s dary.

1.3.10 Liturgie hispánská

---

³⁵ srov. CHUPUNGO Anscar: Handbook for liturgical studies, volume III The Eucharist. Collegeville Minnesota: The Liturgical Press, 2000, str. 119.

³⁶ SROV. MEYER H.B.: Gottesdienst der Kirche 4: Eucharistie. Geschichte, Theologie, Pastoral. Regensburg, 1989, str. 156.

Hispanšská liturgie vznikla a rozvíjela se na Iberském poloostrově od počátku křesťanství na tomto území až do jejího zrušení papežem Řehořem VII. v roce 1080.³⁷

Hispanšská liturgie měla pro každou mši modlitbu *Ad pacem*. Byla stejného charakteru jako ve starogalské liturgii.³⁸

V této liturgii je modlitba *Ad pacem* na čtvrtém místě mezi prosbami ofertoria.³⁹

Formule pozdravu pokoje je obsažená v kánonu koncilu konaného v Compostelle v roce 1056. Pronáší ji jáhen slovy: *Inter vos pacem tradite* (předejte si vzájemně pokoj). Během políbení pokoje zpívá chór odpověď formo slov *Pacem meam do vobis, etc.*⁴⁰

Modlitba za pokoj a znamení pokoje se v hispanšské liturgii zformovalo do tak zvané modlitby *Ad pacem*, která je součástí ofertoria.

1.3.11 Ambrosiánská liturgie

Mezi velké liturgické tradice západu patří liturgie ambrosiánská. Tato liturgie má čtyři hlavní součásti: Úvod, Liturgii slova, Eucharistii a Závěr⁴¹. Součástí obřadů úvodu je vyznání hříchů knězem před oltářem, vstupní zpěv, trojnásobné Kyrie, Gloria a denní modlitba. Součástí liturgie slova jsou dvě čtení s mezizpěvem, aleluja, evangelium, propuštění čekatelů křtu s požehnáním, antifona, pozvání k pokoji a modlitba. Po eucharistii následuje Otče náš, pozdravení pokoje, pozvání k pokoji převzaté z římského ritu a přijímání.

Součástí této liturgie je tedy jednak pozvání k pokoji na závěr liturgie slova a jednak samotné pozdravení pokoje před přijímáním. Původní místo pozdravu pokoje v této liturgii bylo po bohoslužbě slova před eucharistickou modlitbou. Pod vlivem římské liturgie se pozdrav pokoje přesunul a následoval po modlitbě Otče náš.⁴² Dnes je místo pro pozdravení pokoje v této liturgii opět před eucharistickou modlitbou.

1.3.12 Liturgie sv. Jana Zlatoústého

---

³⁷ srov. CHUPUNGO Anscar: Handbook for liturgical studies, volume I Introduction to the Liturgy. Collegeville Minnesota: The Liturgical Press, 2000, str. 29.

³⁸ srov. CABROL F.: Dictionnaire D'Archéologie Chrétienne et de Liturgie. Paris, 1907, str. 477-478.

³⁹ srov. CABROL F.: Dictionnaire D'Archéologie Chrétienne et de Liturgie. Paris, 1907, str. 477.

⁴⁰ srov. CABROL F.: Dictionnaire D'Archéologie Chrétienne et de Liturgie. Paris, 1907, str. 477.

⁴¹ srov. MEYER H.B.: Gottesdienst der Kirche 4: Eucharistie. Geschichte, Theologie, Pastoral. Regensburg, 1989, str. 162.

⁴² srov. CHUPUNGO Anscar: Handbook for liturgical studies, volume III The Eucharist. Collegeville Minnesota: The Liturgical Press, 2000.

Nejznámější ze všech liturgií východu je liturgie sv. Jana Zlatoústého. Svatý Jan Zlatoústý byl cařihradský patriarcha žijící ve čtvrtém století, který měl významnou úlohu v procesu rozvoje vnějšího tvaru a formy liturgie. Církve patřící k tradici byzantského obřadu používají liturgii pojmenovanou po tomto církevním otci východu nejčastěji.

Liturgie sv. Jana Zlatoústého se obvykle dělí na tři části⁴³:

- 1) Proskomidie.
- 2) Liturgie katechumenů nebo liturgie slova.
- 3) Liturgie věřících nebo liturgie oběti.

Proskomidie je úvodní část a má přípravný charakter. Připravuje se na ní kněz, případně i diákon, a připravují se na ní i obětní dary, tj. chléb a víno.

Liturgie katechumenů, nazývaná též liturgie slova je část liturgie, která má vyučující charakter. Během ní se čte Písmo svaté – úryvek z některého z listů apoštola Pavla a Evangelium a zpravidla během ní duchovní přednese kázání.

Závěrečnou částí této liturgie je liturgie věřících, nazývaná též liturgie oběti. Během ní dochází k proměňování. Její součástí je také pozdravení pokoje. Tato část liturgie začíná přímlovami za věřící, pak následuje přenesení darů (Velký vchod) a předkládání darů. Po předkládání darů následuje obřad políbení pokoje. Ten se uskutečňuje v tomto znění:

„Kněz: Pokoj všem.

Lid: I duchu tvému.

Diákon: Milujme se navzájem, abychom jednomyslně vyznávali:

Lid: Otce i Syna i svatého Ducha, nerozdílnou Trojici jedné podstaty.

Kněz se třikrát pokloní před obětními dary a potichu se modlí:

Budu tě milovat, Pane, má sílo. Pán je moje skála a mé útočiště.

Potom kněz políbí zakryté dary; nejdříve diskos, pak kalich a potom okraj oltáře před sebou.

Je-li více kněží, líbají dary všichni a též se políbí navzájem na ramena. Starší kněz říká:

Kristus mezi námi.

A ten, kdo byl pozdraven políbením, odpovídá:

Je a bude.

Jsou-li dva diákoní, líbá každý z nich svůj orár tam, kde je znamení kříže, pak i sebe navzájem na ramena a zdraví se stejně jako kněží. Je-li diákon sám, uklání se na místě, kde stojí, líbá svůj orár na místě, kde je na něm znamení kříže, a hlasitě volá:

Dveře, dveře, moudrost, pozor dejme!“⁴⁴

---

⁴³ srov. LITURGIA SV. JÁNA ZLATOÚSTEHO. Prešov: Eparchiálna rada pravoslávnej cirkvi v Prešove, 1996, str. 4.

Po uvedeném obřadu pozdravení pokoje následuje vyznání víry, anafora, příprava na přijímání, přijímání, díkyčinění a závěr.

V liturgii sv. Jana Zlaotústého je políbení pokoje součástí obětování. Koná se po předkládání darů.

1.3.13 Středověká římská liturgie

Tato liturgie bývá nepřesně nazývána jako tzv. Tridentská mše. V západní církvi existovala ale již několik staletí před koncilem v Tridentu. Jedná se o římský obřad mše svaté, jak jej po koncilu v Tridentu (1545-1563) prohlásil papež Pius V. pro západní církve za závaznou. Naposledy byl tento obřad jako celek kodifikován papežem Janem XXIII. v roce 1962.⁴⁵

Podle Římského misálu výzva k pokoji následuje po Otčenáši:

„Kněz: *Pax Domini sit semper vobiscum.*

Lid: *Et cum spiritu tuo.*“⁴⁶

Potom kněz láme chléb nad paténou a přitom pronáší potichu modlitbu. Pak následuje Agnus Dei a po něm kněz pronáší hlasitě modlitbu, která končí slovy „*Qui vivis et regnas Deus, per omnia secula seculorum. Amen*“⁴⁷.

Mešní řád tridentské mše dále uvádí:

„jestliže se dává pokoj, políbí se oltář a pak se dá pokoj slovy: *Pax tecum.*

Lid odpoví: *Et cum Spiritu tuo*“⁴⁸.

---

⁴⁴ BOŽSKÁ LITURGIE NAŠEHO SVATÉHO OTCE JANA ZLATOÚSTÉHO, pracovní verze nového českého překladu. Přeložili archimandrita ThDr. Marek Krupica Th.D., archimandrita Jiří Stránský, Litoměřice: Nakladatelství Vodnář, 2006, str. 62-63.

⁴⁵ MISSALE ROMANUM ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum Summorum Pontificum cura recognitum. Editio iuxta typicam. Roma: S. Sedis Apostolicae et S.Ritum Congregationis Typographi Desclée&Socii, 1962.

⁴⁶ MISSALE ROMANO BOHEMICUM conformatum juxta decretum Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum PII V. Pontificis Maximi Jussu, editum et Clementis VIII. Primum. Pragae, Typis Archi – Episcopalis Seminarii in Aula Regia, Anno M. DC. XC.

⁴⁷ MISSALE ROMANO BOHEMICUM, Anno M. DC. XC, str. 282.

⁴⁸ MISSALE ROMANO BOHEMICUM, Anno M. DC. XC, str. 282-283.

Výzvu věřícím k pozdravení pokoje nevyslovuje kněz při každém slavení bohoslužby, vyhlašuje ji pouze při konání bohoslužby při slavnostech. Pozdravení pokoje je vyhrazeno pro ty, kteří mají nějaké liturgické postavení⁴⁹.

Obřad pozdravení pokoje byl ve středověku úzce propleten s obřadem lámáním chleba a vznikl tak jakýsi vlastní ritus pozdravení pokoje s úvodní modlitbou. Prakticky ve všech ritech se omezilo políbení pokoje pouze na klérus. Středověk od 13. století přidal do ritu ještě možnost použití pacifikálu – kříže určeného k přenášení pozdravu pokoje políbením.⁵⁰

1.3.14 Shrnutí historického vývoje na základě pramenů křesťanské tradice

Již od apoštolských dob je políbení pokoje výrazem křesťanského společenství. Dokladem jsou už biblické prameny, např. Řím 16,6. Při eucharistické slavnosti je „pečetí“ modlitby věřících na konci proseb, jak o tom mluví Tertulián⁵¹. Stejně tak v Justinově Apologii a Hippolytových Apoštolských tradicích se políbení pokoje koná po modlitbách věřících před přinášením obětních darů. Umístění pozdravu pokoje před nebo během přípravy obětních darů odpovídá výzvě v evangeliu v Mt 5,23. Ve východní liturgii sv. Jana Zlatoústého následuje políbení pokoje po předkládání darů. V severoafrické mešní liturgii bylo políbení pokoje přeřazeno záhy na konec eucharistické modlitby. V římské liturgii se stal pozdrav pokoje zhruba od doby papeže Řehoře I. součástí přípravy na přijímání. Ve středověké římské liturgii pak byl tento obřad vyhrazen pouze kléru, věřící si mohli předávat políbení pokoje prostřednictvím použití pacifikálu, který políbil nejdříve celebrant a pak jej prostřednictvím ministrantů podal k políbení věřícím. Nakonec se prakticky ve všech ritech omezilo políbení pokoje pouze na klérus.

---

⁴⁹ srov. COVENTRY John, S.J.: The Breaking of bread, a short history of the Mass. Londýn: The Harvill Press, 1960, str. 153.

⁵⁰ srov. BERGER Rupert: Liturgický slovník. Praha: Vyšehrad, 2008.

⁵¹ srov. kapitola 1.3.4 Tertulián.

2. Pozdravení pokoje (svaté políbení) v současných liturgických knihách a církevních dokumentech a současná teologická diskuse - výběr

Kapitola je rozčleněna na dvě části. První část vybírá z liturgických knih římskokatolické církve na západě a všímá si obřadu pozdravení pokoje a dále vybírá ty z oficiálních dokumentů církve, které podávají výklad pozdravu pokoje. Druhá část kapitoly se zaměřuje na diskusi současných teologů k pozdravu pokoje a srovnává jejich různá chápání a návrhy k úpravě tohoto liturgického znamení.

2.1 Pozdravení pokoje v současných liturgických knihách a církevních dokumentech

2.1.1 Misály vycházející z reformy Pavla VI.

Mešní řád, který je součástí Českého misálu, vychází z Římského misálu vyhlášeného papežem Pavlem VI. v roce 1970⁵² a je hlavní liturgickou knihou používanou v současnosti v českých zemích pro římskokatolickou eucharistickou liturgii. Jeho další reforma je z roku 1975,⁵³ poslední třetí reforma proběhla za papeže Jana Pavla II. v roce 2002.⁵⁴ Kromě těchto misálů, které se používají pro řádný obřad, je možné použít i předchozí misál papeže Jana XXIII. k tak zvanému slavení v mimořádném obřadu⁵⁵. Slavení mešní oběti je pak stejné jako ve středověké římské liturgii.⁵⁶

---

⁵² MISSALE ROMANUM. Ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum. Auctoritate Pauli pp. VI promulgatum. Editio typica, Roma 1970.

⁵³ MISSALE ROMANUM ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum. Editio typica, Roma: Libreria Editrice Vaticana, 1975.

⁵⁴ MISSALE ROMANUM ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum Ionannis Pauli PP. II cura recognitum. Editio typica terbia, Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2002.

⁵⁵ tato možnost byla dána na základě Apoštolského listu (motu proprio) *Summorum Pontificum* papeže Benedikta XVI. Řím: publikovaného v AAS 99 (2007), 14.9.2007, článek 1.

⁵⁶ srov. kapitola 1.3.13.

Mše se skládá ze dvou částí: z bohoslužby slova a ze slavení eucharistie, jež spolu souvisejí tak těsně, že tvoří jeden bohoslužebný úkon.⁵⁷ Další obřady slavení mše otevírají a uzavírají.

Pozdravení pokoje je součástí obřadů Přijímání. Obřad Přijímání probíhá v tomto pořadí: Modlitba Páně, embolismus, doxologie, pozdrav pokoje, lámání chleba, přijímání, modlitba po přijímání.

„Pozdravení pokoje má tři části:

1. Kněžskou modlitbu o pokoj.
2. Přání pokoje věřícím, kdy kněz obrácen k lidu říká:

Pokoj Páně at' zůstává vždycky s vámi.

Lid odpovídá: *I s tebou.*

3. A výzvu věřícím, aby se navzájem pozdravili a ujistili se vzájemnou láskou, kterou přednese jáhen, v jeho nepřítomnosti kněz, těmito nebo podobnými slovy:

„*Pozdravte se navzájem pozdravením pokoje.*“ A všichni se navzájem pozdraví způsobem, který je v místě obvyklý, např. podáním ruky se slovy *Pokoj s tebou*. Kněz dá pozdravení pokoje jáhnovi nebo přísluhujícímu.⁵⁸

Český misál vysvětluje význam pozdravu pokoje tak, že věřící při něm prosí za pokoj a jednotu pro církve a celou lidskou rodinu a prokazují si navzájem lásku, dříve než se budou sytit z jednoho chleba.⁵⁹

2.1.2 Všeobecné pokyny k římskému misálu

Všeobecné pokyny k římskému misálu ve svém třetím vydání, článku 82 vysvětlují pozdrav pokoje takto:

„Pozdravením pokoje si církve vyprošuje pokoj a jednotu pro sebe a pro celou lidskou rodinu, a věřící tak vyjadřují církevní společenství a vzájemnou lásku, dříve než přijmou svátost.“⁶⁰

---

⁵⁷ srov. DOKUMENTY II. Vatikánského koncilu: Konstituce o posvátné liturgii, *Sacrosanctum concilium*, 4.12.1963. Praha: Zvon, 1995, článek 56.

⁵⁸ Český misál. Praha: Česká liturgická komise, 1983, vydáno ve Vatikánu pro potřebu římskokatolické církve v Československu, str. 462.

⁵⁹ srov. Český misál. Praha: Česká liturgická komise, 1983, vydáno ve Vatikánu pro potřebu římskokatolické církve v Československu, str. 30.

⁶⁰ KONGREGACE PRO BOHOSLUŽBU A SVÁTOSTI: Všeobecné pokyny k římskému misálu, vydání třetí. Praha: Česká biskupská konference, 2004, článek 82.

K vlastnímu způsobu tohoto obřadu Všeobecné pokyny k římskému misálu uvádějí:

„Způsob, jakým se obřad pozdravení pokoje koná, určí biskupské konference podle povahy a obyčejů jednotlivých národů. Sluší se však, aby každý projevil pozdravení pokoje střídmě jenom sobě nejbližším.“⁶¹

2.1.3 Instrukce *Redemptionis Sacramentum*

Kongregace pro bohoslužbu a svátosti vydala v roce 2004 Instrukci *Redemptionis Sacramentum*, která dává pokyny o tom, co se má zachovávat a čeho je třeba se vyvarovat ohledně Eucharistie.⁶²

V článku 71 Instrukce se uvádí:

„Ať je zachován zvyk římského obřadu pozdravit se před svatým přijímáním znamením pokoje, jak je stanoveno v mešních obřadech. Podle tradice římského obřadu tento zvyk nemá ani charakter smíření, ani odpuštění hříchů, ale spíše má sloužit k projevení pokoje, jednoty a lásky před přijetím Nejsvětější svátosti.“⁶³

V článku 72 upřesňuje ke způsobu, jakým znamení pokoje provádí, že je vhodné, aby každý projevil pozdravení pokoje střídmě jenom sobě nejbližším. Kněz může dát pozdravení pokoje přísluhujícím, vždycky však zůstává v presbytáři, aby nerušil slavení mše; stejně tak, chce-li dát pozdravení pokoje několika málo věřícím. Způsob, jakým se obřad pozdravení pokoje koná, určí biskupské konference podle povahy a obyčejů jednotlivých národů a potvrdí Apoštolský stolec.

---

⁶¹ KONGREGACE PRO BOHOSLUŽBU A SVÁTOSTI: Všeobecné pokyny k římskému misálu, vydání třetí. Praha: Česká biskupská konference, 2004, článek 82.

⁶² srov. KONGREGACE PRO BOHOSLUŽBU A SVÁTOSTI: Instrukce *Redemptionis Sacramentum*. Praha: Česká biskupská konference, 2005, publikováno v AAS 96 (2004).

⁶³ tamtéž, článek 71.

2.1.4 Směrnice místní církve

Jak Všeobecné pokyny k římskému misálu, tak Instrukce *Redemptionis Sacramentum*, ponechávají na místních církvích určení způsobu, jakým se obřad pozdravení pokoje má konat.

V naší místní církvi je tento způsob určen směrnicí uveřejněnou v ACAP č. 11/2000 pod č.j. 3911/2000 s názvem *Smysl gest a postojů v liturgii církve*. Směrnici schválila Česká biskupská konference na svém 39. plenárním zasedání 3. října 2000.

Pozdrav pokoje je součástí obřadu přijímání. Ke způsobu, jakým se pozdrav pokoje provádí, směrnice uvádí:

„Při pozdravení pokoje postačí podání ruky nejbližším sousedům. Celebrant by mohl při zvláštních příležitostech dojít pozdravit mimořádně např. pozůstalé, jubilanty apod.“⁶⁴

2.1.5 Sacramentum Caritatis

Sacramentum Caritatis je postsynodální apoštolská exhortace papeže Benedikta XVI. o eucharistii – pramenu a vrcholu života a poslání církve. Tento dokument navazuje na konání biskupské synody v Římě v roce 2005, svolané papežem Benediktem XVI., jejímž tématem byla Eucharistie. Dokument ve svém článku 49 mluví o smyslu vzájemného pozdravení pokoje při eucharistii:

„Eucharistie je svou přirozeností svátost pokoje. Tato dimenze eucharistického tajemství nachází při slavení liturgie svůj zvláštní výraz pozdravením pokoje. Bez pochyby jde o velmi cenné znamení (srov. Jan 14, 27). V naší době tak děsivě poznamenané konflikty dostávají tato gesta také z hlediska všeobecného citění zvláštní význam, neboť církve se stále více osvojuje poslání vyprošovat pro sebe i pro lidstvo dar pokoje a jednoty.“⁶⁵

---

⁶⁴ ČESKÁ BISKUPSKÁ KONFERENCE: *Smysl gest a postojů v liturgii církve*. Praha: Arcibiskupství pražské v ACAP 11/2000.

⁶⁵ BENEDIKT XVI.: *Postsynodální apoštolská exhortace Sacramentum Caritatis* biskupům, kněžím, zasvěceným osobám a věřícím laikům o eucharistii – pramenu a vrcholu života a poslání církve. Praha: Nakladatelství Paulínky, 2007, publikováno v AAS 99 (2007).

Uvádí se v něm dále, že na synodě bylo zdůrazněno, že je vhodné udržovat tato gesta v určitých mezích, aby nenabyla přehnaných forem a nevytvářela tak zmatek těsně před sv. přijímáním. Je dobré připomenout, že velká hodnota gest není nijak oslabena střízlivostí, jež je nutná, aby se uchovalo klima přiměřené slavení eucharistie; pozdravení pokoje by se např. mohlo omezit na jen ty, kteří jsou nablízku.⁶⁶

Na synodě bylo navrženo, že by se pozdravení pokoje přesunulo před obětování, tedy před přinášení darů k oltáři. Kardinál Francis Arinze, prefekt Kongregace pro bohoslužbu a svátosti, uvedl v rozhovoru pro deník *L'Osservatore Romano*, že Svatý otec již požádal všechny biskupy, aby mu sdělili svůj názor a mohl tak rozhodnout.⁶⁷

Česká biskupská konference projednala tento podnět na svém plenárním zasedání dne 7. října 2008 po projednání s liturgickou komisí. Na tomto zasedání hlasovalo celkem deset biskupů. Pět přítomných biskupů se vyslovilo pro ponechání tohoto obřadu na svém stávajícím místě během mše, pět biskupů se vyjádřilo pro přemístění pozdravení pokoje na jiné místo – po přímlovách před obětování.⁶⁸

2.2 Výběr ze současné teologické diskuse o pozdravu pokoje

Tento oddíl vybírá v chronologickém pořadí ty z teologů, kteří ve svém díle diskutují nad tématem pozdravu pokoje. Jsou zde srovnávána jejich různá chápání a případné návrhy k úpravám, které z nich vyplývají.

Jde o významné autory od počátku 20. století do dneška, jejichž díla jsou přítomná v českém prostředí a běžně dostupná. Poslední část prezentuje dostupné liturgické manuály.

2.2.1 Romano Guardini

Romano Guardini se řadí k nejvýznamnějším představitelům katolictví 20. století. Významná jsou jeho díla z oblasti filozofie náboženství, pedagogiky, ekumenismu a liturgiky.

---

⁶⁶ srov. BENEDIKT XVI.: Postsynodální apoštolská exhortace *Sacramentum Caritatis* biskupům, kněžím, zasvěceným osobám a věřícím laikům o eucharistii – pramenu a vrcholu života a poslání církve. Praha: Nakladatelství Paulínky, 2007, článek 49, publikováno v AAS 99 (2007).

⁶⁷ srov. GLAZER Milan: Chystá se změna v liturgii?. Rádio Vaticana, 22.11.2008.

⁶⁸ ČESKÁ BISKUPSKÁ KONFERENCE, č.j. 470/2008, archiv sekretariátu ČBK.

V první polovině 20. století působil mezi akademickou mládeží a významně se podílel na tzv. díle Liturgické obnovy.

Za počáteční podnět liturgického hnutí v Německu lze považovat vydání spisu Romana Guardiniho *O duchu liturgie*. O pozdravení pokoje se v něm zmiňuje v oddíle Liturgická symbolika:

„Symbol vzniká tehdy, když něco vnitřního, duchovního najde výraz ve vnějším, tělesném. Mezi duchovní gesta patří, že si člověk v duchovním pohnutí kleká, že se sklání, spíná nebo vkládá ruce, rozpíná paže, bije se v prsa, něco přináší atp. Tato elementární gesta se mohou bohatěji rozvíjet nebo vzájemně spojovat. Tak vznikají různotvárná kultovní gesta, např. polibek míru.“⁶⁹

V oddíle, ve kterém pojednává o liturgickém společenství píše Guadini, že v liturgii se jen velmi vzácně setkáváme s případy, kdy se nějaké gesto či jednání obrací bezprostředně od jednoho člena liturgického společenství k druhému. A jestliže se přece vyskytují, pak je nadmíru poučné si všimnout, jak jsou zdrženlivé. Platí pro ně přísné předpisy.

„Jednotlivec není nikdy vtažen do bezprostředního dotyku s druhými, který by zacházel příliš daleko. Vždy je ponecháno na něm, jak dalece bude chtít hledat dotyk s druhým v tom, co je jim oběma společné, v Bohu, který stojí nad nimi.“⁷⁰

O podávání rukou se Romano Guardini zmiňuje také, když mluví o posvátných znameních.

„Ruka je nástroj, kterým člověk může vyjavit svou vlastní duši. A přijmout duši cizí; neboť také to činí rukou. Či není to přijímání cizí duše, když se někdo chápe podávaných mu rukou? Se vsí důvěrou, radostí, souhlasem i žalem, který z nich mluví?“⁷¹

Romano Guardini přispěl významně k obnově liturgie a liturgiky a to především svým znovuoobjevením a důrazem na liturgické symboly. Mezi ně řadí i pozdravení pokoje, které nepovažuje za nevýznamné.

---

⁶⁹ GUARDINI Romano: *O duchu liturgie*. Praha: Česká křesťanská akademie, 1993, str. 29.

⁷⁰ GUARDINI Romano: *O duchu liturgie*. Praha: Česká křesťanská akademie, 1993, str. 19.

⁷¹ GUARDINI Romano: *O posvátných znameních*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1992, str. 9.

2.2.2 Návrh liturgie Bonaventury Bouše

Zdeněk Bonaventura Bouše byl teolog, liturgista, františkán. Překládal liturgické texty, byl průkopníkem liturgické obnovy po druhém vatikánském koncilu.

Ve své *Malé katolické liturgice* předkládá jednak vlastní pohled na současnou liturgickou praxi církve, tak jak vychází z tradice, jednak podává vlastní návrh řádu slavení bohoslužby včetně návrhu textu Eucharistické modlitby.

O políbení pokoje ve stručnosti shrnuje, že tento obřad byl ve všech liturgiích mimo liturgie římské bezprostřední přípravou na eucharistii.

„Římská liturgie přeřadila tento vzácný obřad před samotné stolování. Tato svévolnost nebyla bezdůvodná, ale je otázka, zda ony důvody dosud platí: papež chtěl totiž tímto obřadem donutit rozeštvanou římskou aristokracii, aby se alespoň před přijímáním smířila.“⁷²

K současné praxi církve uvádí:

„Nový mešní řád vnesl pořádek do přípravy na přijímání, políbení pokoje ovšem nechal nový řád přibližně na starém místě. Způsob políbení pokoje shromážděným nenavrhuje, ale odkazuje na místní zvyk, který ovšem před vydáním nového mešního řádu neexistoval. U nás se místo políbení zavedlo podávání rukou. Tato společenská konvence je sama o sobě jistě smysluplná, ale v mnohém sakrálním prostředí našich kostelů se rychle ritualizovala. Je otázka, zda by se neměl tento ritus přeložit před eucharistickou modlitbu. Tam má totiž své původní a logické místo.“⁷³

Bonaventura Bouše navrhuje přeřadit vyznání hříchů, které je zařazeno nyní mezi úvodní obřady ke mši, do bohoslužby oběti po ofertoriu a uzavřít je případně pozdravením pokoje, které by tím dostalo původní obsah vzájemného odpuštění a smíru a bylo jako ve starých liturgiích bezprostřední přípravou na společné slavné díkyčinění.

Obřad pozdravení pokoje navrhuje provádět Bonaventura Bouše tímto obřadem:

„Předsedající pozdraví shromážděné slovy:

Pokoj Páně ať zůstává vždycky s vámi.

⁷² BOUŠE Bonaventura Zdeněk: *Malá katolická liturgika; tradice, kritika, budoucnost*. Praha: Vyšehrad, 2004.

⁷³ BOUŠE Bonaventura Zdeněk: *Malá katolická liturgika*. Praha: Vyšehrad, 2004, str. 56.

A všichni odpovědí: *I s tebou.*

Kde je to vhodné a kde je církev zvyklá na pozdravení pokoje, vybídne představený přítomné: *Pozdravme se pozdravením pokoje.*

Jsou-li s ním za stolem Páně spolusloužící, pozdraví se s nimi stiskem ruky, odejde od stolu Páně a pozdraví se s přísluhujícím a nejbližšími přítomnými, kteří pošlou pozdrav dál ostatním. Je samozřejmé, že rodiče s dětmi a manželé se zdraví políbením.⁷⁴

Dále pak poukazuje na nepotřebnost tohoto starobylého obřadu, protože ho lze obnovit v ne dost přesvědčivé formě a navíc zdůrazňuje, že bratrské společenství církve je přece dostatečně vyjádřeno jedním kalichem, z něhož budou všichni pít.

Bonaventura Bouše nepřikládá znamení pozdravu pokoje velký význam. Navrhuje jej přesunout do bohoslužby oběti po ofertoriu, případně ho zcela vynechat.

2.2.3 Josef kardinál Ratzinger

Josef Ratzinger působil jako profesor na německých univerzitách a byl jedním z teologických konzultantů druhého vatikánského koncilu. Později se stal arcibiskupem v Mnichově a nakonec kardinálem. Působil jako prefekt Kongregace pro nauku víry. V roce 2005 se stal papežem.

Ve své knize *Duch liturgie* se už svým názvem hlásí k dílu Romana Guardiniho. V kapitole věnované ritu liturgie se krátce zmiňuje i o pozdravu pokoje. Uvádí, že:

„Západ se dlouho do novověku vyznačoval takovými rozličnými formami, jež se profilyovaly na půdě společného základu. Příkladem takového možného vývoje by mohl být misál, který se používá v Zairu (Kongo) a jenž je 'zairskou' variací římského ritu. Nadále zde trvá ono velké, apoštolsky zakořeněné společenství římského ritu, ale v takřikajíc konžské obměně. Například pozdravení pokoje se nevyjadřuje podle Mt 5,23-25 před přijímáním, ale před přinášením obětních darů, což by koneckonců bylo dobré rozšířit pro celou oblast římského ritu, pokud chceme vlastní podstatu pozdravení pokoje uchovat.“⁷⁵

Další námitku vůči současné praxi pozdravu pokoje vyjadřuje Josef Ratzinger v oddíle, ve kterém se věnuje použití lidského hlasu při liturgii.

⁷⁴ BOUŠE Bonaventura Zdeněk: *Malá katolická liturgika*. Praha: Vyšehrad, 2004, str. 83.

⁷⁵ RATZINGER Josef kardinál: *Duch liturgie*. Brno: Barrister & Principal, 2006, str. 148 – 149.

„Příprava na přijímání, kam je pozdrav pokoje zařazen, vede k tichu před posvátnou přítomností, aby účast na přijímání neupadla do pouhé formality. Tento požadavek se stává aktuální zejména ve chvíli, když při současné praxi vzniká ve společenství při pozdravení pokoje velký neklid, do nějž pak může zcela náhle vpadnout výzva k pohledu na Beránka Božího.“⁷⁶

Kardinál Ratzinger tedy zřetelně vyjadřuje požadavek na přesun pozdravení pokoje na místo před ofertorium.

2.2.4 Robert F. Taft

Robert F. Taft je americký jezuita, někdejší profesor východní liturgie na Papežském východním institutu v Římě. Jeho největším dílem je *Historie liturgie sv. Jana Zlatoústého*.

Jeho kniha s názvem *Život z liturgie* a podtitulem *Tradice Východu i Západu* vyšla v češtině v roce 2008.

Tento autor označuje za původní význam pozdravení pokoje ukončení bohoslužby slova. Políbení pokoje bylo odděleno od závěrečných modliteb synapse a přemístěno před anaforu kvůli následnému doplnění součástí obřadu mezi *pax* (pozdravení pokoje) a koncem bohoslužby slova.⁷⁷

Autor dále uvádí, že za dob monofyzitské hereze bylo před anaforu zařazeno Credo, které s sebou přineslo další menší formule, které znejasnily další obřad, políbení pokoje. Tento bratrský pozdrav, původní součást patřící k prvotní formě, byl od 11. století prováděn pouze klérem.⁷⁸

Hlavní význam políbení pokoje spočívá podle Roberta F. Tafta v tom, že ukončuje bohoslužbu slova a odděluje ji od bohoslužby oběti.

---

⁷⁶ tamtéž, str. 187.

⁷⁷ srov. TAFT F. Robert: *Život z liturgie, Tradice Východu i Západu*. Olomouc: Nakladatelství Refugium Velehrad-Roma s.r.o., 2008, str. 236-237.

⁷⁸ srov. TAFT F. Robert: *Život z liturgie, Tradice Východu i Západu*. Olomouc: Nakladatelství Refugium Velehrad-Roma s.r.o., 2008, str. 242-243.

2.2.5 Klemens Richter

Klemens Richter je emeritním profesorem a ředitelem katedry liturgiky na Katolické teologické fakultě v Münsteru. Je autorem celé řady publikací v oboru liturgiky. U nás je širší veřejnosti znám především svou knihou *Liturgie a život*.⁷⁹

V knize *Liturgie a život* se o pozdravení pokoje zmiňuje na více místech. Jednak jej zařazuje mezi kající prvky mše – k nim patří kromě úkonu kajícího i některé části Gloria, prosby o odpuštění hříchů v eucharistických modlitbách, pátá prosba Otčenáše, modlitba za pokoj a samo pozdravení pokoje.⁸⁰ Navrhuje, že při slavení eucharistie v malém společenství, by úkon kajícího na začátku mohl vypadnout ve prospěch širší rozvedené modlitby za mír spojené s pozdravením pokoje.

Obširněji se věnuje tomuto znamení v kapitole s názvem *Co si počít s pozdravením pokoje?*. Pozastavuje se nad tím, že u lidí v dnešní době mohou někdy vyvstat obtíže s jeho uskutečňováním.

„Zavedení pozdravu pokoje předpokládá jisté poučení, jehož cílem by mělo být, aby se přijímání chápalo nejen jako spojení s Kristem, ale také s jeho tělem, s bratry a sestrami v Kristu.“⁸¹

Ve stejné kapitole vznáší kritiku nového mešního řádu, ve kterém se upustilo od středověkého zvyku, že pozdrav vychází z kněžského políbení oltáře. Neboť přání pokoje, které směřuje od oltáře k obci je už v kněžské modlitbě *„Pokoj Páně ať zůstává vždycky s vámi“*, nemusí doprovázet žádné další vnější znamení.

„Spíše je třeba myslet na uskutečnění toho, co vzájemné přání pokoje znamená. Není tedy nutné, aby kněz ani ministranti chodili od lavice k lavici a podávali ruku prvním v řadě, který pak zprostředkovává stisk ruky kněze. To všechno je příliš složité.“⁸²

Kněz by měl vyzvat věřící asi takto: *„Pozdravte se navzájem pozdravením pokoje a smíření.“* Jde tedy o potvrzení toho, co už obec sama v modlitbě Otčenáše vyslovila: *„Odpusť nám naše viny, jako i my odpouštíme našim viníkům.“* Přání pokoje odpovídá také vzájemná

⁷⁹ srov. <http://www.apha.cz/archiv-clanku/prof-klemens-richter-promluvi-o-liturgii/>, (21.5.2009).

⁸⁰ srov. RICHTER Klemens: *Liturgie a život*. Praha: Vyšehrad, 2003, str. 75.

⁸¹ RICHTER Klemens: *Liturgie a život*. Praha: Vyšehrad, 2003, str. 102.

⁸² RICHTER Klemens: *Liturgie a život*. Praha: Vyšehrad, 2003, str. 103.

starost jednoho o druhého a výměna hmotných, duševních i duchovních statků, osvobození od strachu, atmosféra důvěry a přijetí Bohem, jež působí i na vzájemné vztahy.⁸³ Pokud se tomuto pozdravu věřící vyhýbají, měl by tento úkon připomenout často přetrvávající nedostatek, že slavení eucharistie se někdy vnímá spíš jako vztah mezi Bohem a mnou a ne také jako vzájemný vztah mezi členy obce. V některých obcích se aspoň občas dělají i jiné věci: lidé si dávají nebo vyměňují květiny, chvíli se se sousedy baví nebo se rozdají lístky s adresami, které se sebraly při přípravě darů, a po mši se každý s vylosovaným partnerem sejde k rozhovoru. Tento pozdrav každého ujišťuje, že je ve společenství těch, kdo jsou posláni přinášet pokoj a sdílet se o nouzi druhého.⁸⁴

K. Richter se na jiném místě píše už o tom, co uváděl zde již citovaný John Coventry, že spojení pozdravení pokoje s přijímáním bylo v určitých dobách, zejména ve středověku, tak silné, že při ochabující praxi přijímání se pozdravení pokoje dokonce chápalo jako náhrada za eucharistii. V dnešní době, uvádí, je potěšitelné, že se při tomto pozdravení pokoje narušuje izolace jednotlivců – byť to bylo jen stiskem ruky se sousedy v nejbližším okolí.

2.2.6 Paul de Clerck

Paul de Clerck je významný liturgista, který stál v čele Liturgického institutu v Paříži.

Ve své knize, která vyšla v originále pod názvem *L'intelligence de la liturgie*, se zmiňuje o pozdravu pokoje ve stručnosti na několika místech. Mezi gesty pozdravení pokoje vyjmenovává objetí, polibek nebo podání ruky.⁸⁵ Nyní používané gesto podání ruky je znakem důvěry. Říká se, že toto gesto pochází z časů, kdy se tak ukazovalo, že přicházím beze zbraně v ruce.⁸⁶

Tento autor vyjadřuje přání, abychom při pozdravení pokoje mohli používat gesto osobitější, charakterističtější pro pokoj Páně, který přijímáme, abychom ho mohli předávat dále.

---

⁸³ srov. RICHTER Klemens: Liturgie a život. Praha: Vyšehrad, 2003, str. 103, pozn. Autor zde cituje bez dalších odkazů Paula Hofera.

⁸⁴ srov. RICHTER Klemens: Liturgie a život. Praha: Vyšehrad, 2003, str. 261.

⁸⁵ srov. DE CLERCK Paul: Moudrost liturgie a jak ji porozumět. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002, str. 50.

⁸⁶ srov. DE CLERCK Paul: Moudrost liturgie a jak ji porozumět. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002, str. 41.

2.2.7 Příručky liturgické vědy (liturgické manuály)

Manuál liturgiky A.-G. Martimorta byl sestaven v souvislosti s druhým vatikánským koncillem. Krátce shrnuje k pozdravu pokoje, že zatímco v liturgiích Východu a mozarabském ritu bylo pozdravení pokoje ponecháno po přímluvných modlitbách na závěr bohoslužby slova, v římském ritu byl pozdrav pokoje přesunut k přípravě na přijímání.⁸⁷

Příručka liturgické vědy *Handbook for liturgical studies* v díle III uvádí, že ve svém dopise Decentiovi papež Inocenc (byl papežem v letech 401 – 417) vysvětluje, že pozdrav pokoje následuje po eucharistické modlitbě. Tuto praxi ospravedlňuje tím, že tento ritus pozdravu pokoje představuje vyjádření souhlasu lidu s tajemstvími slavenými při eucharistii. Tento zvyk se liší od záznamů Justina v jeho Apologii, kde potvrzuje, že tento ritus následoval po společných modlitbách a proto předcházel eucharistické modlitbě.⁸⁸ Tato příručka vysvětluje změnu zvykem zvaným *fermentum*. O nedělních a slavnostních bohoslužbách, při nichž nebyl přítomen papež, bylo přineseno *fermentum*, část eucharistického chleba proměněného papežem, a umístěno do kalicha. To představovalo vyjádření společenství s papežem. Pak následovalo políbení pokoje.⁸⁹ Stejný manuál popisuje i ritus pozdravení pokoje. V současnosti má tři prvky:

1. Dialog, při kterém předsedající svěcený služebník přeje pokoj Kristův směrem ke shromáždění a to mu jednohlasně odpovídá *I s tebou*.
2. Jáhen nebo předsedající služebník může vyzvat shromáždění, aby si mezi sebou vyjádřili a předali si gesto pokoje a lásky.
3. Předsedající služebník předá gesto a znění pozdravu jáhnovi nebo služebníkovi, zatímco se shromáždění věnuje obřadu.

Příručka k obřadu pozdravení pokoje dále uvádí, že římský misál nenavrhuje, aby předsedající opouštěl prostor oltáře, aby si vyměnil gesto pozdravu se členy shromáždění. Nenavrhuje ani, aby shromáždění čekalo, až jim gesto pozdravu bude doneseno od oltáře. Dále poznamenává, že bod 2. a 3. obřadu pozdravení pokoje je dobrovolný. Předsedající může vynechat výzvu k pozdravení pokoje, ale pozdrav pokoje si věřící vyměňují mezi sebou vždy jako součást obřadu přijímání.⁹⁰

⁸⁷ srov. MARTIMORT Aimé-Georges: *Handbuch der Liturgiewissenschaft*, Band I. Freiburg: Herder, 1963.

⁸⁸ srov. kapitola 1.3.2 Justin, Apologie.

⁸⁹ srov. CHUPUNGO Anscar: *Handbook for liturgical studies*, volume III The Eucharist. Collegeville Minnesota: The Liturgical Press, 2000, str. 119.

⁹⁰ srov. CHUPUNGO Anscar: *Handbook for liturgical studies*, volume III The Eucharist. Collegeville Minnesota: The Liturgical Press, 2000.

Lexikon Ruperta Bergera, který vyšel v originálu pod názvem *Neues Pastoralliturgisches Handlexikon*, popisuje ve stručnosti vývoj tohoto znamení. K jeho středověké praxi v římském ritu uvádí, že po výzvě *Pokoj Páně ať je vždycky s vámi* každý prostě objal svého souseda. Tím, že se vlastní lámání chleba vytratilo, posunul se ve středověku ritus míšení mezi výzvu a pozdravení pokoje, a vznikl tak jakýsi vlastní ritus pozdravení pokoje s úvodní modlitbou. Nakonec se prakticky ve všech ritech omezilo políbení pokoje pouze na klérus. Středověk přidal do ritu ještě možnost použití pacifikálu. Misál z roku 1970 opět rozpletl obřad pozdravení pokoje z propletence s ritem lámání chleba a míšení a umístil jej před ně. Předmětem úvah je fakultativní přesunutí tohoto pozdravení pokoje na závěr bohoslužby slova (jako v milánském ritu nebo v africkém Zairu).⁹¹

Manuál Michaela Kunzlera *Die Liturgie der Kirche* uvádí, že pozdrav pokoje byl na místo za eucharistickou modlitbu přesunut již počátkem 5. století, protože je pečetí také této modlitby.⁹² Je potvrzením výroku *sicut et nos dimittimus debitoribus nostris*. Pozdrav pokoje platil místo účasti na komuniu pro ty, kteří se ho nemohli zúčastnit. Toto vyjádření společenství spočívalo v tom, že pozdrav pokoje vycházel „jako poselství, jako dar, který vychází od Nejsvětější svátosti, na ostatní a je dále předáván lidu.“⁹³ M. Kunzler s uspokojením konstatuje, že v novém římském misálu byl komplex lámání chleba a pozdravu pokoje rozpleten a oddělen. Liturgickému znamení pozdravení pokoje dává poměrně velký význam, když ho označuje za liturgický „Urgestein“ (matečná hornina).⁹⁴

---

⁹¹ srov. BERGER RUPERT: Liturgický slovník. Praha: Vyšehrad, 2008, str. 378-379.

⁹² srov. kap. 1.3.4 Tertulián.

⁹³ zde cituje autor z publikace: JUNGSMANN J.-A.: *Missarum solemnina, Explication génétique de la Messe romaine*. Paris: Aubier, 1952.

⁹⁴ srov. KUNZLER Michael: *Die Liturgie der Kirche, Band X*. Paderborn: Bonifatius, 1995, str. 358.

3. Pilotní průzkum mezi účastníky bohoslužeb v Praze

Tato praktická část vychází z obou předchozích částí práce, které hledaly a srovnávaly, jaké významy dávají pozdravu pokoje prameny biblické, prvokřesťanské, současné liturgické knihy a oficiální dokumenty církve a jakou diskuzi nad tímto tématem rozvíjejí současní teologové. Pokusila jsem se ověřit, jak pozdravu pokoje rozumějí účastníci bohoslužeb a jak se případně jejich názory shodují či neshodují s názory teologů.

Cílem průzkumu je na základě sběru primárních dat u vzorku respondentů zjistit, jak současní návštěvníci bohoslužeb v Praze chápou smysl gest pozdravu pokoje, jak ho používají a jestli by na něm něco změnili, například pokud jde o jeho časové umístění během mše.

Sběr dat byl proveden u omezeného vzorku respondentů na jednom určitém místě a ve vymezeném časovém úseku. Respondenty byly návštěvníci bohoslužeb v kapli zasvěcené Stětí sv. Jana Křtitele na Arcibiskupství pražském. Plošný průzkum v pravém slova smyslu nebyl realizovatelný. Tato pilotáž byla spíše ověřením, jak dotazníkový průzkum funguje v praxi.

Prvotním cílem výzkumu bylo zjistit, jaké významy dávají dnes lidé pozdravu pokoje a jaké jeho významy jsou popřípadě opomíjeny. Druhotným cílem bylo zjistit, jestli vzhledem k významu, který lidé pozdravu pokoje dávají, je v současnosti podle respondentů umístěn pozdrav pokoje na správném místě, tj. před přijímáním.

3.1 Popis a zdůvodnění dotazníku

Dotazník se skládá ze šesti otázek. Nejdůležitější otázka, která má vést respondenty k zásadnímu zamyšlení nad tématem, je otázka první: Co podle nich vyjadřuje úkon pozdravení pokoje během mše sv.

Další dvě otázky se týkají konkrétního provedení tohoto úkonu a formy pozdravu. Otázka číslo dvě se ptá, s kým se účastníci bohoslužby zdraví při pozdravení pokoje. Otázka číslo tři se ptá, jakou formou se mezi sebou tyto účastníci zdraví.

Na otázku č. 1 navazuje otázka 4, která se ptá, jestli vzhledem k tomu, jak respondenti chápou význam pozdravu pokoje, je pro ně jeho umístění během mše vyhovující či nevhovující a proč.

Na otázku číslo čtyři navazuje další otázka, která dává možnost navrhnout jiné umístění tohoto úkonu během mše a to vzhledem k diskuzi, která nyní na toto téma probíhá (viz subkapitola 2.1.5 této práce).

Poslední otázka je zjišťovací. Navazuje rovněž na základní otázku, jak lidé chápou pozdrav pokoje. Otázka zjišťuje, jestli by se dle názoru respondentů změnil význam pozdravu pokoje, kdyby se během mše konal jindy.

Otázky byly položeny jako uzavřené. Respondentům bylo umožněno odpovídat více otázkami zároveň.

3.2 Očekávaný výsledek dotazníkového průzkumu

Před začátkem dotazování jsem si stanovila očekávané výsledky průzkumu. Má očekávání byla tato:

Vzhledem k vzorku respondentů očekávám, že respondenti se nad významem pozdravu pokoje spíše zamýšlejí. Tedy bude menšina těch, kteří odpovědí, že o významu tohoto úkonu nepřemýšlejí. Nejčastější přisuzovaný význam bude zřejmě, že pozdrav pokoje vyjadřuje smíření. Mezi spíše opomíjené významy bude patřit, že vyjadřuje přípravu na svaté přijímání, nebo že vyjadřuje společenství. Nepředpokládám, že pro respondenty bude význam pozdravu pokoje znamenat pouhé pozdravení přátel bez dalšího duchovního významu. Druhá otázka vychází ze směrnice církve (u nás směrnice ČBK), že pozdravem pokoje se účastníci zdraví s nejbližší sedícími. Předpokládám, že tak tomu je i ve skutečnosti a bude to nejčastější odpověď na otázku č.2. Třetí otázka zjišťuje, jakou formou se lidé zdraví. Předpokládám, že ve vybrané skupině respondentů bude nejčastější odpovědí, že se zdraví podáním ruky a pozdravem *Pokoj s tebou*, nepředpokládám jiné formy jako např. obejmutí či políbení. Na otázku, jak lidé chápou význam pozdravu pokoje, navazuje otázka čtvrtá, která se ptá, jestli z hlediska významu vyhovuje respondentům časové umístění pozdravu pokoje, jak je v současnosti součástí mše sv. Vzhledem k tomu, že v otázce první předpokládám, že nejčastější význam, který lidé pozdravu pokoje přisoudí, bude smíření, je otázka zda bude všem vyhovovat současné

umístění pozdravu pokoje. Možná ho bude někdo považovat za rušivý před svatým přijímáním a přeřadil by ho spíše před eucharistickou modlitbu vzhledem k Mt 5,23-24. Zajímavé by mohly být odpovědi na otázku č.5, tj. možné návrhy na alternativní umístění pozdravu pokoje. Je možné, že někteří respondenti se budou zdráhat na otázku odpovídat, i tuto možnost budou mít. Na otázku po významu pozdravu pokoje navazuje také poslední otázka, zda by se něco změnilo na jeho významu. Respondenti by měli být schopni na otázku odpovědět, pokud se skutečně zamysleli nad otázkou první.

V dotazníkovém průzkumu jsem dále sledovala, zda existují nějaké závislosti mezi odpověďmi podle různých rozdělení – a to v rozdělení na muže a ženy, podle věkového rozdělení, podle vzdělání a podle toho, jak často se respondenti účastní bohoslužeb. Má očekávání vzhledem k tomuto rozdělení byla tato:

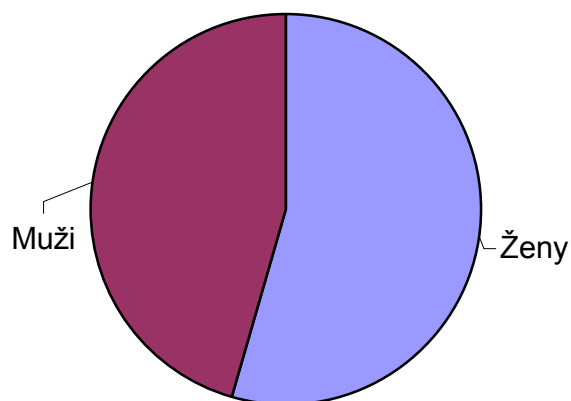
Nepředpokládám, že rozdělení na muže a ženy má vliv na to, jak respondenti chápou pozdrav pokoje ani na další odpovědi, i když je možné, že tato domněnka může být průzkumem vyvrácena. Předpokládám však, že najdu vliv z hlediska věku respondentů. Může mít vliv jak chápání významu, tak na přístupnost k možné debatě o přesunutí pozdravu pokoje během mše. Vzdělání respondentů bude mít vliv na chápání významu pozdravení pokoje. Předpokládám, že lidé s vyšším vzděláním více čtou a to ovlivňuje jejich hlubší zamyšlení. Poslední možná závislost v odpovědích respondentů může vyplývat z toho, jak často se účastní bohoslužeb. Ti, kteří se účastní bohoslužeb častěji, budou zřejmě chápat význam pozdravu pokoje v souladu s liturgickými knihami.

3.3 Charakteristika respondentů

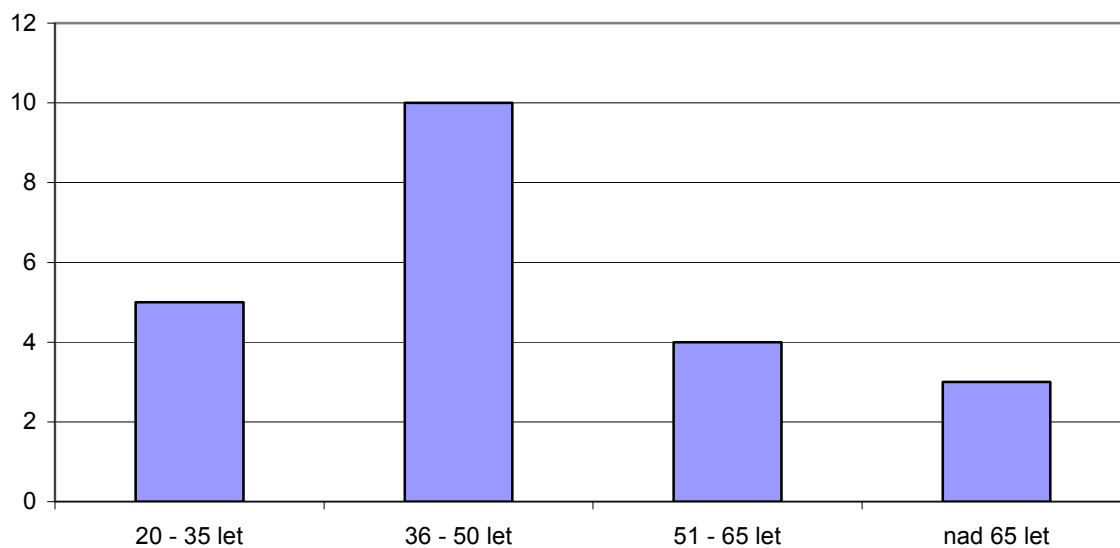
Respondenti jsou účastníky bohoslužeb v Praze. Bohoslužbami jsou mše svaté sloužené v římském ritu. Jako vzorek respondentů jsem použila skupinu, která se zúčastnila bohoslužeb v jednom určitém liturgickém prostoru. Tím prostorem byla kaple Stětí sv. Jana Křtitele na Hradčanském náměstí, to je kaple na Arcibiskupství pražském. Dotazování bylo časově omezeno na ty účastníky, kteří se bohoslužeb zúčastnili v týdnu od 25. – 31. 5.2009. Toto místní a časové vymezení dotazování sloužilo k tomu, aby do výběr respondentů nebyl ovlivňován a mohl tak sloužit jako reprezentativní vzorek pro celou skupinu.

Ve vzorku je celkem 22 respondentů. Z toho je 12 žen a 10 mužů. Ve vzorku jsou lidé se středoškolským nebo vysokoškolským vzděláním. Vysokoškolské vzdělání má 12 respondentů, respondentů se středoškolským vzděláním je 10. Z hlediska věku jsem rozdělila respondenty do čtyř kategorií. Byli dotazováni respondenti starší 20 let. V kategorii 20 – 35 let je 5 respondentů, ve věkovém rozmezí 36 – 50 let jde o 10 respondentů, v rozmezí 51 – 65 let jsou 4 respondenti a 3 respondenti jsou starší než 65 let. Respondenti jsou účastníky bohoslužeb. Ve výše uvedeném časovém období se zúčastnili bohoslužby alespoň jedenkrát. Někteří z nich se bohoslužeb účastní pravidelně vícekrát během týdne, těch je 16. Šest respondentů pak uvedlo, že se bohoslužby účastní jedenkrát týdně.

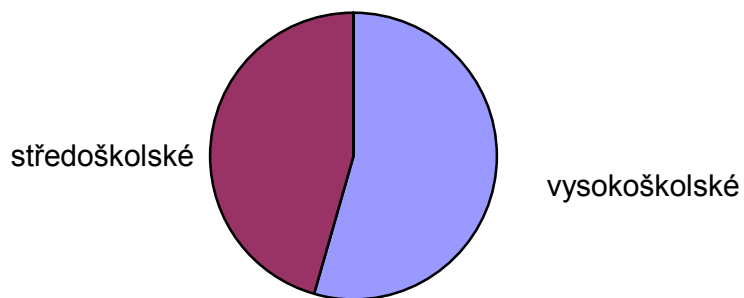
Graf č. 1: Respondenti v rozdělení na muže a ženy

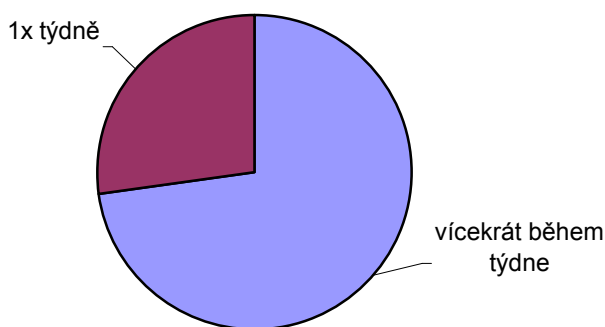
Graf č. 2: Věková struktura respondentů

Graf č. 3: Vzdělání respondentů

Graf č. 4: Frekvence účasti na bohoslužbách

3.4 Interpretace odpovědí

3.4.1 Interpretace odpovědí na dotazníkovou otázku číslo 1

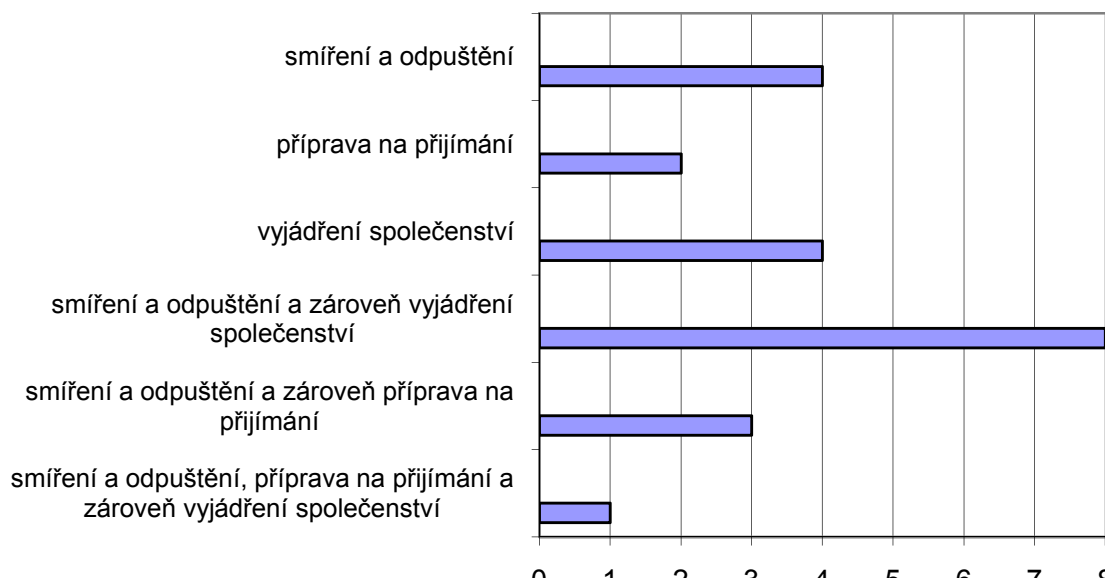
Otázka číslo jedna se ptá, co podle respondentů vyjadřuje úkon pozdravení pokoje během mše svaté. Je to tedy stěžejní otázka dotazníku. Respondenti poskytli šest druhů odpovědí. První odpovědí je, že pozdrav pokoje chápou respondenti jako smíření a odpuštění. Tuto odpověď poskytli 4 respondenti. Jako přípravu na přijímání chápou úkon pozdravení pokoje 2 respondenti. 4 respondenti chápou pozdrav pokoje jako vyjádření společenství – vzájemného vztahu mezi členy farního společenství. 8 respondentů dává tomuto úkonu dva významy: chápou jej jako vyjádření smíření a odpuštění a zároveň jako vyjádření společenství. To je nejčastěji se vyskytující interpretace tohoto úkonu ze strany respondentů. 3 respondenti chápou pozdrav pokoje jako smíření a odpuštění a zároveň jako přípravu na svaté přijímání. Jeden respondent pak chápe pozdravení pokoje nejširěji jako smíření a odpuštění, přípravu na svaté přijímání a zároveň vyjádření společenství.

Lze tedy shrnout, že respondenti ve své většině dávají pozdravu pokoje více významů zároveň. Nejčastěji se vyskytující chápání je, že úkon pozdravu pokoje vyjadřuje smíření a odpuštění a zároveň je vyjádřením vzájemného vztahu mezi členy farního společenství. Tuto

odpověď převážně poskytli ti, kteří se účastní bohoslužeb vícekrát během týdne. Oproti mému očekávání je poměrně častým chápáním pozdravu pokoje, že je vyjádřením společenství.

Graf č. 5: Jak chápou dotazovaní význam pozdravení

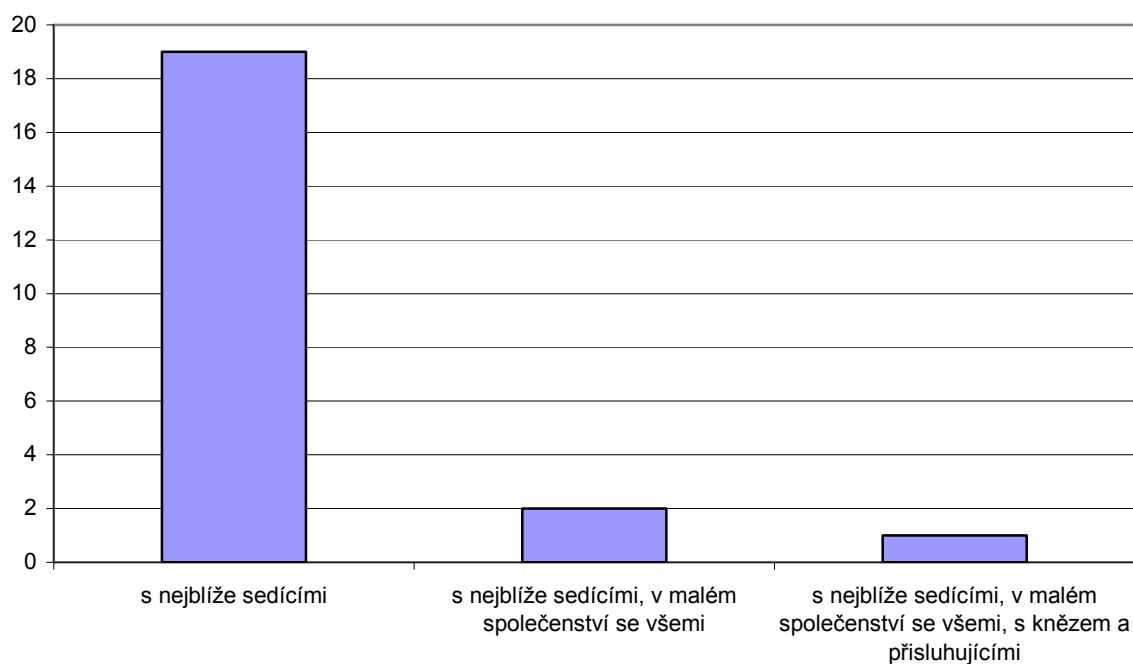
3.4.2 Interpretace odpovědí na dotazníkovou otázku číslo 2

Druhá otázka se zjišťuje, s kým se účastníci bohoslužby zdraví při pozdravu pokoje.

Všichni dotazovaní odpověděli, že se zdraví s nejbližšími sedícími. Dva respondenti k této odpovědi přidali, že se zdraví se všemi účastníky bohoslužby, když se bohoslužba koná v malém společenství a jeden respondent odpověděl, že se zdraví jak s nejbližšími sedícími, tak zároveň s knězem a přísluhujícími a pokud se bohoslužba koná v malém společenství, tak se všemi účastníky bohoslužby.

Tento způsob pozdravu odpovídá doporučení místní církve, aby se při pozdravu pokoje zdravili věřící s nejbližšími sedícími.

Graf č. 6: S kým se zdraví účastníci bohoslužeb

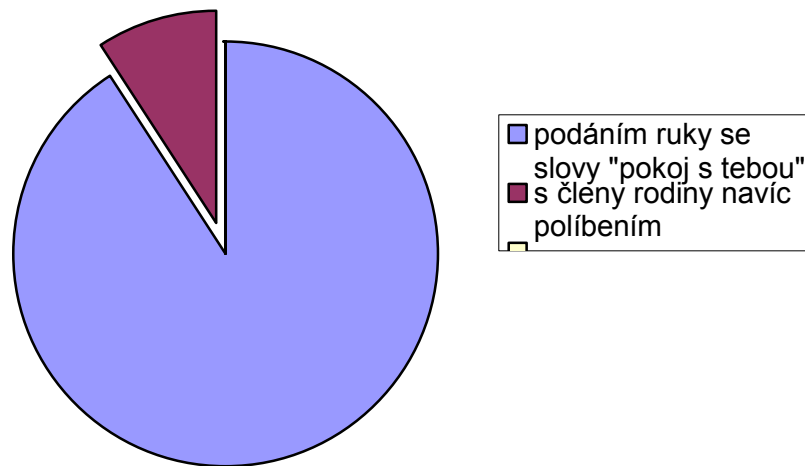
3.4.3 Interpretace odpovědí na dotazníkovou otázku číslo 3

Tato otázka zjišťovala, jakou formou se účastníci bohoslužby mezi sebou zdraví při pozdravení pokoje.

Všichni odpověděli, že se zdraví podáním ruky a slovy *Pokoj s tebou*. Dva respondenti uvedli, že s členy rodiny se navíc zdraví políbením.

Ačkoli všichni respondenti odpověděli shodně, že se zdraví podáním ruky a slovy *Pokoj s tebou*, nelze opominout, že se mezi respondenty našli ti, kteří odpověděli, že se zdraví navíc políbením a to se členy rodiny.

Graf č. 7: Způsob pozdravu pokoje

3.4.4 Interpretace odpovědí na dotazníkovou otázku číslo 4

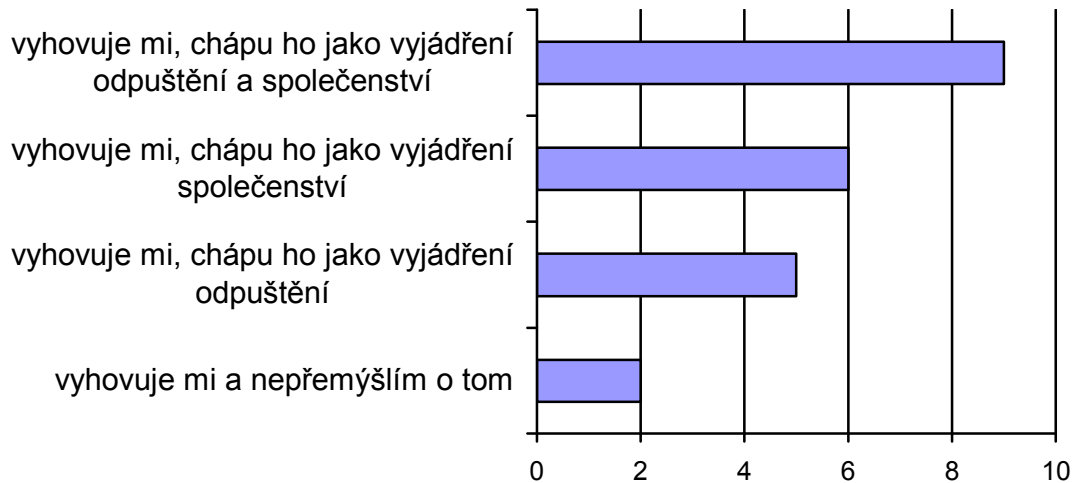
Otázka se táže, zda respondenti považují aktuální časové umístění pozdravení pokoje za vyhovující vzhledem k tomu, jak chápou význam tohoto úkonu. Znění otázky je: „Vyhovuje vám současné umístění pozdravu pokoje vzhledem k tomu, jak toto gesto chápete?“ Otázka tedy navazuje na první otázku v dotazníku.

Nejčastější odpovědí respondentů bylo, že časové umístění během mše jim vyhovuje, protože pozdravení pokoje chápou jako vyjádření společenství a odpuštění, které před pozdravením pokoje vyslovujeme v modlitbě Otče náš. V pořadí druhou nejčastější odpovědí bylo, že jim toto umístění vyhovuje, protože pozdravení pokoje chápou jako vyjádření společenství. Pět respondentů odpovědělo, že jim umístění vyhovuje vzhledem k jejich chápání tohoto úkonu jakožto vyjádření odpuštění. Dva dotazovaní odpověděli, že jim toto umístění vyhovuje a o umístění se vzhledem k významu nezamýšlejí. Nikdo z dotazovaných neodpověděl, že jim současné časové umístění nevyhovuje, ani neuvažují o jeho vypuštění ze mše.

Tato otázka úzce souvisí s otázkou, která se týká chápání významu pozdravení pokoje. V odpovědích se projevilo, že dotazovaní chápou pozdrav pokoje jako vyjádření odpuštění a zároveň vyjádření společenství, což byla zároveň nejčastější odpověď na první otázku o chápání významu pozdravení pokoje. V odůvodnění, proč jim současné

umístění pozdravu pokoje vyhovuje, uvedli respondenti jako nejčastější zdůvodnění své odpovědi právě toto chápání pozdravu pokoje.

Graf č. 8: Vyhovuje vám současné umístění pozdravení pokoje?

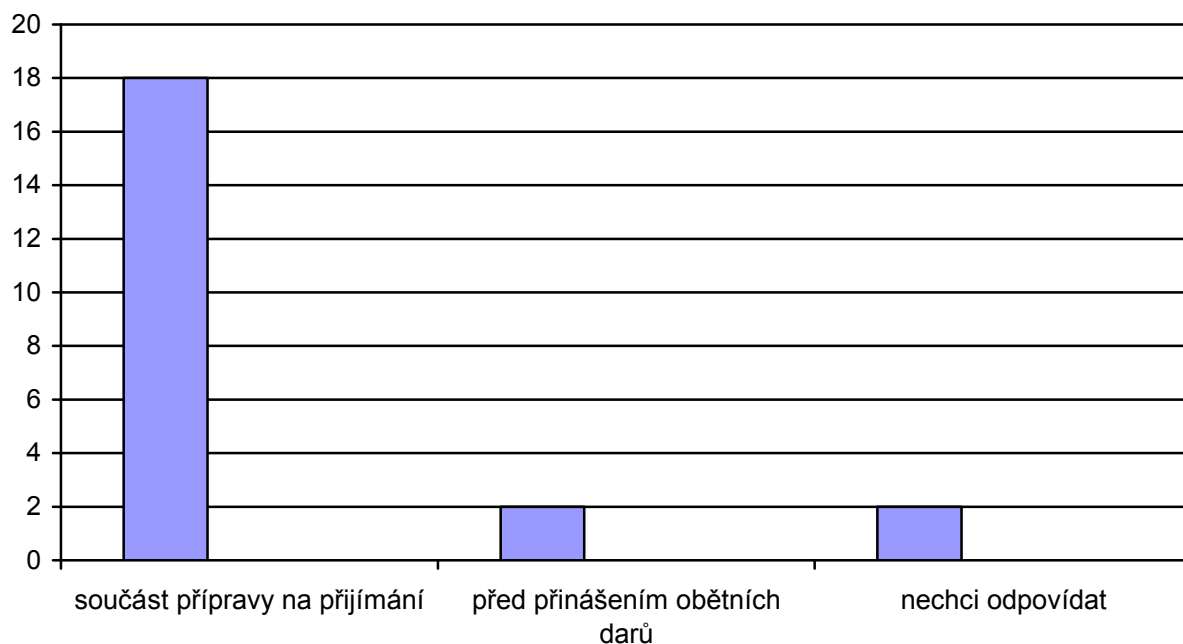
3.4.5 Interpretace odpovědí na dotazníkovou otázku číslo 5

Otázka pátá dává respondentům možnost navrhnout jiné možné umístění pozdravení pokoje během mše.

Většina respondentů odpověděla, že by pozdrav pokoje ponechali na současném místě, tedy jako součást přípravy na přijímání. Dva respondenti navrhli zařadit pozdrav pokoje před přinášení obětních darů. Dva respondenti odmítli na otázku odpovědět.

Z odpovědí respondentů nevyplývala potřeba pozdravení pokoje přesouvat. Nikdo z odpovídajících nevyjádřil potřebu jej přesouvat, pouze dva navrhli jeho jiné možné umístění.

Graf č. 9: Návrhy umístění pozdravení pokoje

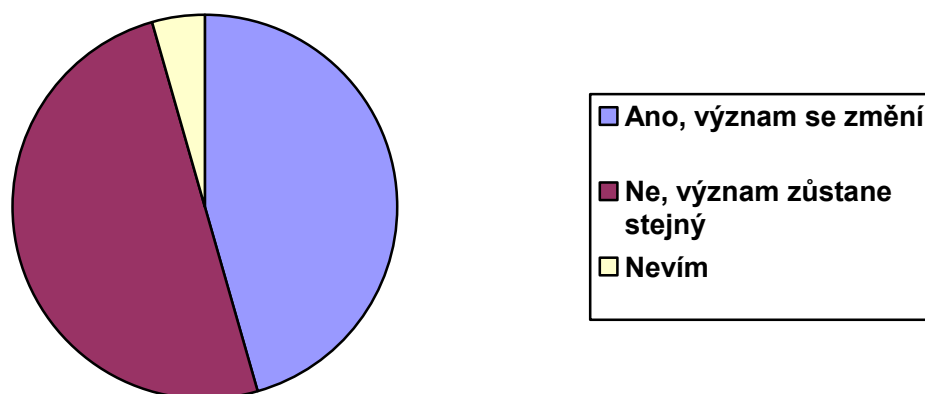

3.4.6 Interpretace odpovědí na dotazníkovou otázku číslo 6

Otázka se ptá, jestli by se podle názoru respondentů změnil význam pozdravu pokoje, pokud by se jeho umístění během mše přesunulo. Otázka zní: „Změnil se podle vás význam pozdravu pokoje, pokud by se během mše konal jindy?“

Odpovědi na tuto otázku jsou zajímavé. Zhruba polovina dotazovaných si myslí, že jeho význam by zůstal stejný, zatímco zhruba druhá polovina se domnívá, že pokud by došlo k přesunutí pozdravení pokoje během mše, dostal by tento úkon jiný význam.

Graf č. 10: Změnil by se význam pozdravení pokoje, pokud by se konal jindy během mše?

3.4.7 Shrnutí pilotního průzkumu mezi účastníky bohoslužeb

Z odpovědí dotazovaných vyplynulo, že účastníci bohoslužeb dávají pozdravu pokoje několik významů zároveň. Převážně odpovídali vybráním více významů tohoto znamení. Dávají mu význam jak smíření a odpuštění, tak zároveň vyjádření společenství.

Z průzkumu dále vyplynulo, že respondenti nepociťují potřebu pozdravení pokoje přemísťovat. Většina preferuje jeho ponechání na současném místě před přijímáním. V tomto názoru se liší od názoru mnoha teologů, u nichž zazníval poměrně často návrh jeho jiného umístění, většinou před obětováním, jak tomu bylo v rané křesťanské tradici.

Mezi odpověďmi nebylo možné najít žádné závislosti, což ale bylo způsobeno nejspíše malým počtem respondentů.

Závěr

Pozdrav pokoje jako liturgické gesto má svůj původ v apoštolské praxi dosvědčené biblickými novozákonními prameny a v tradici mnoha křesťanských obcí doby poapoštolské. V křesťanské liturgii má toto gesto své místo již od jejího počátku, jak dokládá práce výběrem z raně křesťanských pramenů.

Pozdrav pokoje je na rozdíl od ostatních liturgických gest, jako je např. stání, klečení, úklona, spínání rukou, zaměřen primárně horizontálně, tedy na účastníky bohoslužby, bratry a sestry, s kterými vytváříme společenství církve.

Původně vytvářel pozdrav pokoje spojení mezi bohoslužbou slova a eucharistickou bohoslužbou. V raně křesťanských liturgiích a liturgiích východu byl spojován s výzvou ke smíření a byl znamením společenství těch, kdo jsou navzájem spojeni v pokoji Páně. Byl zařazen před přinášení obětních darů k eucharistii. Ve většině liturgií si toto místo zachoval. V liturgii římské byl včleněn před svaté přijímání. Zhruba od 11. století byl vyhrazen pro klérus.

V současné římské liturgii je pozdravení pokoje při eucharistii podle mešního řádu třídílné: kněžská modlitba o pokoj, přání pokoje věřícím s jejich odpovědí a znamení pokoje a smíření mezi shromážděnými navzájem.

Tím, jak je pozdrav pokoje chápán v současnosti, se zabývá práce jednak z hlediska jeho chápání současnými teology a jednak samotnými účastníky bohoslužeb. V diskuzi současných teologů k pozdravu pokoje často zaznívá kritika, že tento úkon se v naší současné liturgii stal příliš ritualizovaným a chybí mu chápání jeho původního obsahu, kterým je odpuštění a smír. Někteří z vybraných teologů vyjadřují názor, aby byl pozdrav pokoje zařazen při bohoslužbě před přinášení darů, jak tomu bylo a dosud je v mnoha liturgiích, např. ambrosiánské. Toto doporučení také vzešlo z biskupské synody o eucharistii, která se uskutečnila v Římě v roce 2005. Tento návrh byl na podnět Kongregace pro bohoslužby a svátosti diskutován na plenárním zasedání České biskupské konference v roce 2008, která se nevyslovila pro potřebu přesunu tohoto znamení, ale ani jasně proti němu. Při hlasování dostala každá ze dvou možností přesně polovinu hlasů přítomných biskupů.

Z dotazníkového šetření mezi věřícími, účastníky bohoslužeb, které byl spíše pilotáží, vyplývá že věřící nemají v chápání jeho významu zcela jasno. Nejčastěji mu přisuzují význam odpuštění a smíření a zároveň vyjádření společenství. Mezi odpověďmi nelze najít závislosti

při rozdělení respondentů na skupiny podle pohlaví, věku, vzdělání či frekvence účasti na bohoslužbách. Se současnou praxí pozdravu pokoje jsou dotazovaní spokojeni a o jeho užším spojení s výzvou ke smíření před obětováním darů ho nespojují, resp. neuvažují o jeho možném přesunutí do této části mše. Je otázkou, zda tento jeho význam podpoří připravované přesunutí v současném mešním řádu z obřadů přípravy na přijímání před obětování.

Metody, které tato práce použila, byly srovnávání a analýza různých chápání pozdravu pokoje. Ve své první teoretické části se práce zaměřila na dostupné prameny. V části věnované diskuzi současných teologů pak pouze na ty, které jsou přítomné v českém prostředí a veřejnosti běžně dostupné. Je otázkou, zda při větším zapojení současné cizojazyčné literatury by bylo možné získat jiné pohledy a jiné důrazy a práce by získala ještě další možné výsledky. Na druhou část věnovanou rozboru průzkumu chápání mezi účastníky bohoslužeb měl vliv zejména malý vzorek respondentů, který byl navíc velmi specifický.

Znamení pozdravu pokoje je jedním z původních liturgických znamení, které prošlo v historii zajímavým vývojem, kdy postupně ve středověku došlo k postupnému zmenšování jeho významu až úpadku. Po reformě vzešlé z druhého vatikánského koncilu bylo znamení pozdravu pokoje plnohodnotně obnoveno v rámci mešního řádu římské liturgie. Nyní se zvažuje jeho přesunutí v rámci mešního řádu na alternativní místo. Z této práce však jasně nevyplývá potřeba toto gesto přesouvat.

Použitá literatura

Prameny

BOŽSKÁ LITURGIE NAŠEHO SVATÉHO OTCE JANA ZLATOÚSTÉHO, pracovní verze nového českého překladu. Přeložili archimandrita ThDr. Marek Krupica Th.D., archimandrita Jiří Stránský, Litoměřice: Nakladatelství Vodnář, 2006.

ČESKÝ MISÁL. Praha: Česká liturgická komise, 1983, vydáno ve Vatikánu pro potřebu římskokatolické církve v Československu.

DENNÍ MODLITBA CÍRKVE, třetí vydání, které připravil Sekretariát České liturgické komise v Praze. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1999.

DOKUMENTY II. Vatikánského koncilu: Konstituce o posvátné liturgii, *Sacrosanctum concilium*, 4.12.1963. Praha: Zvon, 1995.

LITURGIA SV. JÁNA ZLATOÚSTEHO. Prešov: Eparchiálna rada pravoslávnej cirkvi v Prešove, 1996.

MISSALE ROMANO BOHEMICUM conformatum juxta decretum Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum PII V. Pontificis Maximi Jussu, editum et Clementis VIII. Primum. Pragae, Typis Archi – Episcopalis Seminarium in Aula Regia, Anno M. DC. XC.

MISSALE ROMANUM ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum Summorum Pontificum cura recognitum. Editio iuxta typicam. Roma: S. Sedis Apostolicae et S.Ritum Congregationis Typographi Desclée&Socii, 1962.

MISSALE ROMANUM. Ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum. Auctoritate Pauli pp. VI promulgatum. Editio typica, Roma 1970.

MISSALE ROMANUM ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum. Editio typica, Roma: Libreria Editrice Vaticana, 1975.

MISSALE ROMANUM ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum Ionannis Pauli PP. II cura recognitum. Editio typica terbia, Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2002.

NOVÁ PRAŽSKÁ PESACHOVÁ HAGADA, překlad Efraim K. Sidon. Praha: Sefer 1996.

NOVÝ ZÁKON, text užívaný v českých liturgických knihách přeložený z řečtiny. Praha: Sekretariát České liturgické komise, 1989.

SPISY APOŠTOLSKÝCH OTCŮ, přeložili: L.Varcl, D.Drápal, J.Sokol. Praha: Kalich, 2004.

ŽALMY, český katolický překlad. Z hebrejštiny přeložil a poznámkami opatřil ThDr. Václav Bogner, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2009.

ANDRIEN M.: Les Ordines Romani du Haut Moyen Age II. Les Textes (Ordines I – XIII). Louvain: Université Catholique, 1948.

BENEDIKT XVI.: Apoštolský list (motu proprio) *Summorum Pontificum*, Řím 14.9.2007, článek 1, publikováno v AAS 99 (2007).

BENEDIKT XVI.: Postsynodální apoštolská exhortace *Sacramentum Caritatis* biskupům, kněžím, zasvěceným osobám a věřícím laikům o eucharistii – pramenu a vrcholu života a poslání církve. Praha: Nakladatelství Paulínky, 2007, článek 49, publikováno v AAS 99 (2007).

ČESKÁ BISKUPSKÁ KONFERENCE, č.j. 470/2008, archiv sekretariátu ČBK.

ČESKÁ BISKUPSKÁ KONFERENCE: Smysl gest a postojů v liturgii církve. Arcibiskupství pražské v ACAP 11/2000.

HIPPOLYT Římský: Apoštolská tradice, Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2000.

KONGREGACE PRO BOHOSLUŽBU A SVÁTOSTI: Instrukce *Redemptionis Sacramentum*. Praha: Česká biskupská konference, 2005, publikováno v AAS 96 (2004).

KONGREGACE PRO BOHOSLUŽBU A SVÁTOSTI: Všeobecné pokyny k římskému misálu, vydání třetí. Praha: Česká biskupská konference, 2004, článek 82.

ROBERTS Alexander, DONALDSON James (ed.): Ante-Nicene Fathers, volume IV, volume VII, Peabody, Massachusetts: Hendrickson, 1995.

S. AURELIUS AUGUSTINUS in PATROLOGIAE LATINAE, Tomus 38-39, Sermo CCXXVII.

SV. CYRIL JERUZALÉMSKÝ: Mystagogické katechese, Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 1997.

Příručky

ENCYKLOPEDIIE NÁBOŽENSTVÍ, z německého originálu přeložil dr. Vojtěch Pola, vydalo Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1997.

SEGNO DI UNITÀ, le piu antiche eucharistie delle chiese. Magnano: Edizioni Qiqajon 1996.

BERGER Rupert: Liturgický slovník. Praha: Vyšehrad, 2008.

BUCHBERGER M., KASPER W.: Lexikon für Theologie und Kirche, Band X. Freiburg: Verlag Herder, 2001.

CABROL F.: Dictionnaire D'Archéologie Chrétienne et de Liturgie. Paris 1907.

COVENTRY John, S.J.: The Breaking of bread, a short history of the Mass, Londýn: The Harvill Press, 1960.

DI SANTE Carmine, Židovská modlitba, k počátkům křesťanské liturgie, v edici Oikúmené, Praha: Oikoymenh, 1995.

CHUPUNGCO Anscar: Handbook for liturgical studies, volume I, volume III The Eucharist. Collegeville Minnesota: The Liturgical Press, 2000.

JUNGSMANN J.-A.: Missarum solemnina, Explication génétique de la Messe romaine. Paris: Aubier, 1952.

KRAFT H.: Slovník starokřesťanské literatury. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2005.

KUNETKA FR.: Eucharistie v křesťanské antice. Olomouc: Vydavatelství ÚP, 2004.

KUNZLER Michael: Die Liturgie der Kirche, Band X. Paderborn: Bonifatius, 1995.

LÉON-DUFOUR Xaver: Slovník biblické teologie. Řím: Velehrad – Křesťanská akademie, 1991.

MARTIMORT Aimé-Georges: Handbuch der Liturgiewissenschaft, Band I. Freiburg: Herder, 1963.

MEYER H.B.: Gottesdienst der Kirche 4: Eucharistie. Geschichte, Theologie, Pastoral. Regensburg, 1989.

PRAŽÁK J., NOVOTNÝ FR., SEDLÁČEK J.: Latinsko – český slovník, vydání dvanácté. Praha: Československá grafická unie, 1939.

RAFFA Vincenzo: Liturgia Eucaristica. Roma: Edizioni Liturgiche, 2003.

SCHMIDT Hermano A.P., S.J.: Introductio in Liturgiam Occidentalem, Řím: Herder, 1965.

Monografie

BOUŠE Bonaventura Zdeněk: Malá katolická liturgika; tradice, kritika, budoucnost. Praha: Vyšehrad, 2004.

DE CLERCK Paul: Moudrost liturgie a jak ji porozumět. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002.

GUARDINI Romano: O duchu liturgie. Praha: Česká křesťanská akademie, 1993.

GUARDINI Romano: O posvátných znameních. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1992.

RATZINGER Josef kardinál: Duch liturgie. Brno: Barrister & Principal, 2006.

RICHTER Klemens: Liturgie a život. Praha: Vyšehrad, 2003.

Články

GLAZER Milan: Chystá se změna v liturgii?. Rádio Vaticana, 22.11.2008.

TAFT F. Robert: Život z liturgie, Tradice Východu i Západu. Olomouc: Nakladatelství Refugium Velehrad-Roma s.r.o., 2008.

Internetové prameny

<http://www.apha.cz/archiv-clanku/prof-klemens-richter-promluvi-o-liturgii/>, (21.5.2009).